

İKTİSAT HAYATININ DÜZENİ (Devam)

Yazan:
Werner SOMBART

Çeviren:
Orhan H. EVCİMEN

İKİNCİ BÖLÜM

İktisat Hayatının Teşkilâtlandırılması

I. İŞLETME TEŞKİLİNİN GENEL ESASLARI

1. İşletme Teşkilâtının Prensipleri

İktisat hayatının işletmeler vasıtasıyla düzenlendiğini görmüş ve işletmeye de devamlı iş görme gayesi güden bir tertip (Veranstaltung) demiştik.

İnsanların çalışma nizamı yalnız iki prensibe dayanır: İhtisaslaşma ve müşterek (bir arada) çalışma (kooperasyon). İnsan muhtelif iş ve münasebetlerde bütün işletme tertiplerinin esasını teşkil eden bu iki nizam prensibinden ayrı olarak tasavvur edilemez.

İhtisaslaşma denince, bir ve aynı işçiye daimî olarak aynı mahiyette ve mükerreren işler tevdi eden bir tertip nevi anlaşılır. Bu tertip iş bölümü usulünü faydalı hale sokan bir şekildir. İhtisaslaşma derecesi tabii olağanüstü değişik bir seviyede olabilir. Demirciliğin ve çömlekçiliğin evvelce aynı işçiler tarafından yapılması ihtisaslaşma prensibinin bir tatbikatıdır, ve bu gün bir kadın işçinin yalnız modern hazır elbise imalâthanelerinde erkek ceketlerine hayatı boyunca düğme dikmesi aynı prensibin tatbikindeki bir derece farkıdır. Bir işçinin daima meşgul olduğu bir işin daha önceleri diğer bazı işlerle beraber görüldüğü faraziyesine dayanan bütün iş vetiresinin yatay ve dikey bölünmesi suretiyle meydana gelip gelmediği: meselâ çilingirlik ile demircilik veya debağat ile kunduracılık arasında bir ayrılık mevcut olup olmadığı da ihtisaslaşma için haizi ehemmiyet değildir. Nihayet ihtisaslaşma kavramı için ihtisaslaşmanın işletmeler arasında veya bir işletme içinde vaki olup olmaması da ehemmiyetsizdir. Şu halde aralarında olağanüstü bir derece

farkı bulunan, fakat kendi içlerinde birini diğerinden ayıracak hususî bir fark bulunmasına da hiçbir engel olmayan hususî işletmeler meydana gelmektedir.

Demirin tamamen işlenmesi, evvelce onu da içine alan sınıı özel istih-sal koluna kıyasen, hususî bir işletmedir. Demircilik çilingirlikten ayrıl-dıktan sonra mütehasıs bir işletme (ihtisas işletmesi) olmuştur.

Alet yapan demirci işletmesi mütehasıs demircilik içinde, tırpan ya-pan demircide âlet yapan demirci işletmesi içinde hususî birer işletme teşkil ederler.

İşletme teşkilâtının ikinci prensibi de müşterek çalışmadır (koope-rasyon). Kooperasyon deyince, bir işte birçok kimselerin müştereken çalışmasını anlarız. Müşterek mesai ya bilâvasıta mahallî müşterek me-sai dar mânada müşterek mesai, yahut beraber çalışma bedeni veya mâ-nevî bağıllık ile neticeleniyorsa (10 işçinin bir haladı çekmeleri) bir iş-teki müşterek mesaidir, yahut ta bilvasıta bağıllık daha ziyade aynı eser-de çalışmadan doğan bir teşriki mesaiye dayanıyorsa —(bin esirin aynı inşaat için başka başka yerlerde tuğla dökmesi)— bir eserde müşterek mesaidir. Teşriki mesai edenlerin hepsi aynı şeyi yaparlar, müşterek ça-lışma basittir, fakat her istirâk eden işçi veya her grup işçi ihtisas işleri görürlerse, iş bölümüne dayanan bir müşterek mesai vardır demektir.

Teşkilât prensiplerinin tatbikatı için aşağıdaki şemayı elde ederiz.

Robenson bütün ihtiyaçlarını yalnız başına tatmin edebildiği müd-detçe işleri bölen usul ile maddeleri birleştiren usulü kullanabilir, fakat o ne ihtisaslaşabilir, ne de müşterek mesaide bulunabilir :

Robenson Cuma ile beraber çalıştığı zaman :

1 - Kayıklarını yapacakları ağaç gövdesini sahile yuvarlarken: basit bir müşterek mesaidir.

2 - Robenson ormana gittiği ve Cuma, ev işlerini gördüğü zaman: iş bölümüne dayanan bir eserde müşterek mesai,

3 - Her ikisi de beraberce ava gidip, Cuma'nın hayvanları kışkırt-tığı ve Robenson'un da onları vurduğu zaman: iş bölümüne dayanan müs-terek mesai şeklinde beraber çalışmış olurlar.

2. İşletme Şekilleri

Karşılaştığımız işletme şekillerinin çeşitli oluşu muhtelif sebeplerden ileri gelmektedir :

a) İşletmede ifa edilen işin mahiyetinden dolayı. İşin mahiyeti her şeyden önce işletmenin güttüğü gayeden anlaşılır, yani hububat veya şarap, tuğla veya gömlek, demir veya ağ, çizme veya kükürt asidi elde

edilip edilmediğine bağlıdır; yahut mal nakliyatı veya tahliyesi yapılması gibi işler işletmenin şeklini tayinde ön safta gelen şeylerdendir. Bundan sonra iş görme hudutlarının tesbitinde kullanılan ihtisaslaşma derecesi de işletme şekline tesir eder. İşletme nihayet, işin şahsî veya maddî noktai - nazardan bir bütün teşkil edip etmediğine göre de şekil değiştirir: ki bu da meslek ihtisasının takdirinde evvelce rastladığımız farktır.

İşletme düzeninin bu tenevvü ile yakın münasebette olan ve işletmenin şeklini tayin eden ikinci bir önemli sebebi vardır ki, o da :

b) İşçiyi çalışacağı işe yerleştirmektir. Bu iki türlü olur: Faaliyet ve iş bir ferde has olup, onun mevcut şahsî kabiliyetini gösterdiğinden ferdi ve şahsîdir; yahut faaliyet ve iş müşterek, her parçası ferdi iş olarak tefrik edilmesi kabil olmıyan bir çok kimsenin faaliyetlerinin bir neticesidir. O zaman bunlar "bütün" bir faaliyet ve "bütün" bir iş olarak şahsî değil, kollektif; ferdi değil içtimaidirler.

Bu esas itibariyle iki nevidir: Yani buna göre bütün işletmeler iki büyük guruba ayrılırlar: İçinde istihsal faktörlerinin tertibini mahsulün münferit bir işin hasılası olarak gösteren işletmeler ile, içinde istihsal faktörlerinin tertibini mahsulün müşterek bir işin hasılası olarak gösteren işletmeler. Birincilerine "ferdî", ikincilerine de içtimaf işletmeler denir.

Ferdî işletmelerde bir veya birden fazla şahıs bulunabilir. Amprik olarak hiçbir zaman bu işletme şeklini temsil etmezse de yalnız (—tek) işletme (Alleinbetrieb) ferdî işletme teşekkülünün mahiyetini en iyi bir şekilde gösteren işletmedir. Yalnız çalışan bir kimse faaliyetiyle istihsal vetiresinin bütün safhalarını yapmak zorundadır. Yapılan bütün iş onun şahsî mesaisini teşkil eder. Biz ferdî işletme kavramını yalnız (—tek) işletme kavramından daha geniş tutarak yardımcılar işletmesine (Gehilfenbetrieb) geçmek zorundayız. Bu işletmelerde az sayıda iş kuvveti ya işletmeyi idare eden kimsenin vazifesine yardım eder, yahut da aynı cinsten iş görürler. Birinci halde işçilerin miktarı ferdî işçilikteki gibi az olmadığı gibi ve bunların gördüğü işlerin asıl iş sahibinin gördüğü işten tefrik edilemediği ve aralarında esas iş ile, talî derecede bir iş münasebeti bulunmadığı zaman bir "Bütün işletmeden" bahsedilebilir. Bu yardımcılar işletmesi tipine misal olarak, içinde, bir usta yanında çekiç sallayan bir işçi ve körüğe hava veren bir çırak bulunan asıl mânada bir demirci işletmesi zikredilebilir. Bu üç kişinin gördüğü iş birbirinden ayrılamayan bir bütündür. Fakat sonunda mahsul esas demirci ustasının bir eseri olarak meydana gelir: Usta yaratan, diğerleri de yardım edendir. Diğer halde ise yardımcılar işletme sahibinin gördüğü işi yaparlarsa hiç bir zaman

bir "Bütün iş" meydana gelmez, bilâkis bu bir işletme içinde birleşen bir çok münferit işleri teşkil eder. Böyle bir işletme içinde işler işletme sahibinin ihtiyarına göre kendisi ve yardımcıları arasında herkesin hizmet görme kabiliyetine göre dağıtılır. Zanaatın belli başlı dallarını teşkil eden terzilik, kürkçülük, kunduracılık, marangozluk, çilingirlik, tenekçilik, ciltçilik eski sanat alâmetini taşıdıkları müddetçe "Yardımcılar işletmesi" nin bu şekline göre teşkilâtlanmışlardır.

İçtimaî işletmede müşterek iş vetiresinin her parçası bir iş kuvveti tarafından temsil edilir. Ve görülen iş birimi bir tek şahsiyetin yaratacık kudretine değil, bütün işçilerin teşkil ettikleri bir organizmaya dayanır. Bir şeyin meydana getirilmesi için vukubulan farklılaşma ve tamamlama içtimaî işletmenin belli başlı emarelerindedir. Bu farklılaşma bütün vetirenin işçiler arasında bölünmesi ve her işin tahsis edilmesi suretiyle olabileceği gibi, istihsal vasıtalarından müşterek faydalanma suretiyle de vukubulabilir. Birlikte çalışma (Gesamtwerk) noktai nazarından bakılacak olursa içtimaî işletmenin iş vetiresinin maddî rasyonel bir şekilde ifa edilmesine, ihtisaslaşma ve müşterek mesai prensiplerinin makul olarak tatbik edilmesine ve büyük ölçüde istihsal vasıtalarını kullanmasını icap ettirdiğine göre önemi çok büyüktür. Münferit işçi noktai nazarından bakılacak olursa bu işletme şeklinin mahiyeti işletme içersinde elde edilen müstahseller (Maddî mal ve hizmet) bir kişinin eseri olmayıp birlikte çalışan işçilerin eseri sayılır. Bir kundura fabrikasının her hangi bir iş günü akşamında paket bölümünde toplanan bin çift çizmenin artık kimin yaptığı belli münferit bir hasıla değildir, bu beş yüz iş kuvvetinin müşterek eseridir. Lokomotif artık bir veya bir kaç kişinin değil, içtimaî iş vetiresi içinde on binlerce insan tarafından imal edilmektedir.

İlerdeki kesimlerde içtimaî işletmenin hususiyetlerinden daha etraflıca bahsedeceğim. Bu suretle işletme şeklini tayin eden üçüncü sebebe gelmiş oluyoruz.

c) Münferit istihsal faktörlerinin birbirleri ile olen münasebetleri. İşletmeler, zirai işletmelerde toprağın aldığı şekle maddî ve teknik durumu ile mahiyeti tayin edilecek olan sınıfa işletmede şahsî veya maddî istihsal faktörlerinin faikiyetine göre değişik çehre taşırlar. Buna göre el ile iş gören işletmeler ve otomatik işletmeler vardır. Otomatik işletmeler içinde de kimyevî ve sınıfa işletmeleri tefrik debiliriz. Bu tefrik zikredilen emareler a) ve b) altında sayılan ve hususî işletme ilmini alâkalandıran emarelerle birleştikten sonra önem kazanır.

İşletmeleri sınıflara ayırmada kullanılan mutad usul şudur:

Önce onları büyük sınıflarda toplamak "Büyüklük" veya "Ge-

nişliliğin - vüs'at" işletme teşekkülünün fevkalâde önemli birer neticesi oldukları şüphesizdir. Eğer ben "büyüklüğü" işletme şeklini tayin eden esaslı bir hususiyet olarak saymazsam, şunları nazarı itibara almam gerekir: 1. Hangi işletme faktörünün vüs'atinin bu ayırım için uygun olduğunu tayin etmek güçtür.

Burada muhtelif imkânlar mevcuttur. İşletmenin mekân bakımından genişlemesine (Ziraat işletmelerinde işletmenin gerektirdiği ilâve yapılar için istifade edilen yüzeyler) veya elde edilen ve şekli değiştirilen müstahsellerin miktarına veya kullanılan iş - ve kuvvet makinelerinin büyüklüğüne ve sayısına göre, nihayet - daha ziyade - işte uğraşan şahısların sayısına göre bir tefrik yapılabilir. Bu faktörlerden birinin seçildiğine göre "Büyük işletme", "Orta işletme", "Küçük işletme" gibi ünvanlar alırlar. Fakat ayırt edici bir unsur üzerinde birleşme olduğu farzedilse bile bu kriterium hakkındaki mülahazalar sona ermemiştir. 2. Nihayet şunu da hatırlamak lâzımdır ki "Büyüklik" daima yalnız bir *difrentia gradualis* teşkil eder. Yoksa *difrentia specifica* değil. Küçük - Orta - Büyük işletmeler arasında hudut nerededir? Acaba istatistiklerin mutaden işletmeleri, içinde çalışan kimselerin sayısına göre ayırdıkları yerde mi? Ve niçin beş ve yirmi kişi de? Neden 12 ve 15 kişi değil? Buna tatmin edici bir cevap verebilmek için muhtelif büyük sınıflar arasındaki hususî farkları göstermek ve böylece hakikî bir büyük sınıfı ayıran kıstas bulmak lâzımdır. 3. Fakat bu kıstasın bir işletmenin hususiyetini pek katî olarak ifade edememesi gibi mahzuru vardır. O her şeyden önce işletme teşekkülünün olağanüstü önemli bir emaresi olan: çalışma usulü karşısında kayıtsızdır. Bu tetkikler beni işletme büyüklüğünü ehemmiyetle nazarı itibara almaya ve ayırma prensibi olarak ona tamamen riayet etmeğe, onu *prencipium subdivisionis* olarak kullanmaya zorluyor.

İstatistiğin pratik maksatları için ortaya attığı rakamlarla tayin edilebilen büyüklük vasıflarına daima artan bir ehemmiyet verilmektedir. Çünkü pratik maksatlar yukarda bahsettiğim ilmî değeri olan tefrik edici vasıflar ile hiç veya pek az alâkadardır. İşletme şeklinin istatistik ile tayin edilebilmesindeki mutad usul, işletmelerde çalışan insanların sayıları arasındaki farktır. Buna göre teşkil edilen gruplar ne yazık ki muhtelif memleketlerin resmî istatistiklerinde aynı değildir. Bu hususta milletlerarası bir birlik kurulmak istenmiş, fakat bugüne kadar muvaffak olunamamıştır. 1907 tarihli Alman Sanayi İstatistiğinde büyüklük derecesine göre 13 iş-

letme ayrılmıştır: 1. kişilik işletme a) yalnız (—tek) işletme b) diğer işletmeler, 2, 3, 4 ve 5, 6 dan 10 a, 11 den 20, 21 den 50 ye, 51 den 100 e, 101 den 200 e, 201 den 500 e, 501 den 1.000 e kadar ve 1.000 kişiden fazla işçi istihdam eden işletmeler. İşletmelere hülâsa olarak ve mukayese imkânı vermek için 5 işçiye kadar (Küçük işletme), 40 -50 işçiye (Orta işletme) ve 51 den fazla işçiye kadar da (Büyük işletme) demek âdet olmuştur.

Alman ziraî işletme istatistiği bundan başka ziraat için faydalanan arazinin büyüklüğüne göre 18 büyük sınıfa ayrılmıştır.

0,1 e kadar	]	-- Cüce işletme	} . . Cüce işletme
0,1 den 2 ye kadar			
2 . . . 5	]	-- Küçük parça (Parzelle) işletme	
5 . . . 20			
20 . . . 50	]	-- Küçük	
1 ha'dan 2 ha.			
2 . . . . . 3	]	-- Orta	
3 . . . . . 4			
4 . . . . . 5	]	-- Büyük	
6 . . . . . 10			
10 . . . . . 20	}	-- Büyük işletme	
20 . . . . . 50			
50 . . . . . 100	]	-- Büyük işletme	
100 . . . . . 200			
200 . . . . . 500			
500 . . . . . 1000			
1000 . . . den yukarı	]	-- Büyük işletme	

Resmî istatistik bu ayırma hakkında şöyle demektedir:

“İşletmelerin böyle 18 büyük sınıfa ayrılması Almanya gibi büyük bir kalkınma bölgesinin her yerindeki şartlara uymıyacağı tabiidir. Toprağın iyiliğine, yerin verimliliğine ve iktisadî faaliyetin müessir oluş derecesine göre Almanyanın münferit bölge ve sahalarındaki işlenmiş toprakların hepsi ayrı ehemmiyettedir. Onun için buralarda ziraî toprakların büyük sınıf esasına göre isabetli bir şekilde ayrılmış olmasına rastlamak mümkün değildir.”

Hususî işletme bilgisinde muhtelif işletme şekilleri ayırmak için ilimden alınarak ziraatte başka hangi esasların kullanıldığını göreceğiz.

3. İşletme Teşkilinde dikkat edilecek esaslar

İşletme şekilleri birbirinden yalnız maddî bakımdan farklı değildir: bunların arasındaki fark ekseriyetle zarurî, işin mahiyetinden doğmadır, yani rasyonellik bunu tahdit etmiştir.

Bu tahdidin sebebi a) işletmenin gayesi olabilir. Gaye çok kere muayyen bir tekniğin kullanılmasını ve muayyen işletme teşkilâtını lüzumlu kılar. Böylece imal edilen müstahsel nevi muayyen bir işletme teşekkülünden çıkmış demektir. Havadan azot elde edilebilmesi için belli istihsal vasıtalarına ve işçilere ihtiyaç vardır: iki yer arasında veya bir şehrin yer altı trenlerini yapacak bir demiryolu işletmesi —belli hudutlar dahilinde— işletme teşekkülü için muayyen işlemlerde bulunmak zorundadır. İstihsalin mahiyeti ve bir müstahselin veya müstahsel grubunun arzı muayyen bir işletme teşkilini icabettirir. Meselâ, çabuk teslim (gazete!) veya müşterilerin ihtiyaçlarını karşılamak (perakende ticaret).

Bir çok şartlar arasında muayyen bir istihsal hedefi gütmek için yalnız bir teknik usul vardır. (Sunî azot elde edilmesi!) Böylece gaye işletme teşkilini tamamen tayin eder. Fakat çok kere başka usuller de ortaya çıkmaktadır. Gömlekler veya kunduralar büyük otomatik işletmelerde imal edildiği gibi, el ile çalışan küçük işletmelerde de yapılabilir.

Usullerin seçilmesi bir işin iktisadî tabiatının (bünye) tayinine bağlıdır. Bir usulde karar kılınca çok hallerde işletme teşekkülü de bu suretle taayyün etmiş olur. Çünkü b) işletme teşekkülünde teknik vasıta-
siyle bir şarta bağlılık müşahede ediyoruz. Teknik, istihsal vasıtalarının nevi ve büyüklüğünü tesbit eder. Vasıtaların nevi ve büyüklüğüne göre işletmenin genişliği ve büyüklüğü de değişir ve işletmenin çalışması için teknik icapların yerine getirilmesi lâzımdır. Makine ile kundura imal etmek istiyorsam bir sıra makineye, bilhassa kundura tabanı yapan karışık makineye ihtiyacım vardır. Bu makineler muayyen derecede ihtisas ve —onlardan tamamen faydalanmak için— muayyen miktarda da işçi ister. O halde işletme için lüzumlu asgarî bir ihtisaslaşma ile asgarî bir genişlik zarurîdir. c) İşletme şekillerinin teşkilât prensibi (ihtisaslaşma ve müşterek mesai) ile şarta bağlılığı, işletme teşekkülünün tatbik edilen tekniğe tabi oluşu ile yakın münasebettir. Bu şarta bağlılık kendini ihtisaslaşmanın mutlaka müşterek çalışmayı icabettirmesinde değil de bilhassa ihtisaslaşma ölçüsünün müşterek çalışma sahasını ve böylece işletmenin büyüklüğünü tayin etmesinde gösterir. Bir işletme dahilinde görülecek olan iş vetiresini 30 parça işe ayırırsam en aşağı 30 işçiyi çalıştırmam lâzım gelecektir. Hakikatte daha fazla, çünkü her parça için

görülmesi ayrı uzunlukta bir zaman ister: 10 parça işin her parçası üç saatte, diğer 10 parça işin iki saatte ve geriye kalan 10 un bir saat sürdüğünü kabul edelim, o halde işletmede en aşağı 60 işçi çalışmalıdır. İşletme ancak bir işin görülmesinde ihtisasın ve iş müddeti derecesinin aynı kaldığı müddetçe aynı nisbette genişliyebilir.

Meşru bir işletme teşkilinin şimdi tahlil ettiğimiz unsurlarından optimal işletme cesameti gibi önemli bir kavram ortaya çıkıyor. Bu kavrama göre bir işletmenin cesametinden maksat en iyi şekilde bir istihsal elde etmek, bilhassa (iş—) verimliliği (produktivite) azami hadde çıkarmaktır. Fakat bu da üç şartın tahakkukuna bağlıdır:

1. En doğru usulün tatbik edilmesi.
2. Bütün istihsal faktörlerinin en iyi bir şekilde kullanılması,
3. Bütün istihsal faktörlerinin birbirlerine en iyi bir şekilde intibak etmeleri, birbirlerine münasip olmaları. Bu şartların tahakkuku ile muayyen bir işletme cesameti vücut bulur, bu da "Optimal işletme cesameti"dir.

İşletme cesametinin mutlak ve nisbi bir optimum'u vardır. Mutlak Optimum imal edilen müstahsellerin miktarı nazarı itibara alınarak tayin edilir: "Onun için" en doğru usul çok kere teknik bakımdan en mükemmel usul değildir, nisbi Optimum ise, bunlar nazarı itibara alınmaksızın tekniğin eski durumuna tekabül eden uygun şartlar dahilinde, yani en produktif usule göre tek mal (bir tek kıymet) imaline dayanır.

II. MÜNFERİT İKTİSAT MERHALELERİNDEKİ İŞLETMELER

Münferit iktisat merhalelerindeki işletmeler arasında büyük şekil farkları vardır. Evvelki kesimde işletme teşkilâtının izah edilen esas prensipleri iktisat hayatının her sahasında muteberdir. İşletmeler arasındaki münferit şekil gruplarını tefrik etmek lâzımdır. İktisadi vetirenin büyük merhaleleri içinde en belirli olanı işletme teşekkülünün tenevvüüdür: İlk istihsal, maddenin işlenmesi ve malların satılması gibi. Onun için aşağıda iktisat hayatının bu üç temel sahası içindeki işletme şekillerinin hususiyetlerine birer birer temas edilecektir. İlk istihsalin üç dalı olan ziraat, madencilik, ve avcılık (balıkçılık) tan burada yalnız "Ziraati" inceliyeceğim ve bilhassa işletme teşekkülünün hususiyetlerini tatbik edeceğim.

1. Ziraat'ta İşletme Şekilleri

Ziraatte işletme şeklinin hususiyeti topraktan faydalanma farkına göre tayin edilir. Bu fark: 1. Toprakтан tercihan elde edilecek mahsulün seçilmesine, 2. Toprak yüzeyinin bölünmesine, 3. Muhtelif senelerde "Mahsul sırası" denen mahsullerin ekilmesine göre ortaya çıkar.

Buna göre aşağıdaki işletme şekillerini tefrik edebiliriz :

a) Yalnız hayvanlara yem olacak otların istihsalı için kurulan işletme: Sırf mer'a ve çayır iktisadı. Bu iktisatta devamlı olarak çalışılmaz.

b) Devamlı olarak yalnız yemlik otlar istihsalı için kurulan işletme.

aa) Tarlalarda kaba ot ziraatı, yani tarlaların yüzeyinin büyük kısmından otlak olarak faydalanmak zaman zaman otlığın ve ormanın bazı parçalarının temizlenmesi ile olur, meselâ: Bu yerler verimli tarla haline getirilir.

bb) Ayarlanmış tarla ziraatı, (Koppel-oder Schlag-oder Egarten-wirtschaft). Bu iktisatta toprak yüzeyi münavebe ile muntazam bir şekilde hem otlak hem de tarla zirati için kullanılır. Yüzey (7 - 10) parçaya ayrılır, bunların yarısından daima otlak olarak istifade edilir.

c) Daimî olarak hububat elde edilmesi için kurulan işletme, yani hububat ziraatı. Burada artık yüzey ebediyen otlaklara ve tarlalara ayrılmıştır. Aşağıdaki hususları tefrik etmemiz gerektir :

aa) İptidaî tarla ziraatı: tarlalar daima hububat ziraatı için ekilir. Yüzeyin ayrıldığı "Tarla" sayısına göre birli - ikili - üçlü tarla ziraatı (Einz - Zwei - Dreifeldwirtschaft) vardır. Bu usulde arazi 3 tarlaya ayrılmıştır. Bunlardan birine kışlık, diğerine yazlık hububat ekilir, üçüncüsüne ise bir şey ekilmez.

bb) İslah edilmiş tarla ziraatı: bilhassa ıslah edilmiş üçlü tarla ziraatı. Bu ıslahat, daha ziyade hayvancılığı ilerletmek ve bu sayede gübre istihsalinin arttırılması ve toprak kuvvetlerinden gayeye uygun şekilde faydalanma maksadiyle yapılır. İslahat daha ziyade ekilmemiş topraklardan ancak yazın faydalanma suretiyle olur. Sair zamanlarda tarlaya yemlik ot (yonca!) ekilerek tarla dinlendirilmiş olur. Bu şekilde bir mahsul sırası takip edilmiş olur. Her sene üçe kabili taksimdir. Meselâ: 9 lu tarla ziraatinde: 1 — Ekilmemiş arazi. 2 — Kış hububatı. 3 — Yaz hububatı, 4 — Yonca, 5 — Kış hububatı, 6 — Yaz hububatı, 7 — Köklü bitkiler, 8 — Kış buğdayı, 9 — Yaz buğdayı.

d) Birbirine benzer, hububat ve yemlik ot istihsalı, yani değişik mahsul ziraatı için kurulan işletmeler. Ebedî otlakların bertaraf edilip bütün arazinin ince sapsı ve yapraklı bitkilerin münavebe ile ekilmesi, yani buğday, yemlik bitkiler, kurutulacak sebzeler, çapa isteyen bitkilerin (patates, pancar) ekilmesi.

Mevcut bir tarla yüzeyindeki istihsal vasıtaları ve işçilerin kullanılması bunların çok veya az oluşuna göre ziraf bir işletme ya entansif veya ekstansiftir. Yukarda saydığımız işletme şekillerinin ilk yarısı ekstansif, diğeri de entansif işletme şekillerine aittir. Daha ziyade ihtiyacın şiddet derecesine göre tayin edilen muhtelif işletme şekillerinin kullanışlı olduğunun bunlarla bir alâkası yoktur.

Burada AEREBOE'nin ziraf işletmeye dair bir sistematüğinden bahsetmek istiyorum. Aereboe'ye göre su işletme şekilleri vardır:

1. Ekstansif otlak ziraatı.
2. Tarlanın otlaktan ayrılması suretile birli tarla ziraatı.
3. Ayrılmış ikili tarla ziraatı.
4. Ayrılmış üçlü tarla ziraatı.
5. Ayrılmamış üçlü tarla ziraatı.
6. İslah edilmiş yerler (üçlü tarla ziraatı), ekilmemiş yerlerden kısmen yazın istifade edilir.
7. İslah edilmiş üçlü tarla ziraatı, ekilmemiş yerlerden tamamen yazın istifade edilir.
8. Kurutulacak sebzelerle münavebeli sebze ziraatı.
9. Yemlik ot (yonca) ekilmesi suretile münavebeli mahsul ziraatı.
10. Çapa isteyen bitkiler ve kuruluş bitkileri yetiştirmek suretile yapılan ziraat.
11. Sırf çapa isteyen mahsul - hububat - ve kuruluş ziraatı.
12. Bahçe şeklindeki tarla ziraatı.

2. Sanayide işletme şekilleri.

Sanayi işletme şekillerinin hususiyeti ve bilhassa aralarındaki farklar en iyi bir büyük sınaî işletmede görülür, bundan dolayı bu şekli daha etraflıca izah etmeye çalışacağım. Büyük sınaî işletmeleri ikiye ayırabiliriz: İmalâthane (manifatura) ve fabrika.

Tarihi ve sistematik sebeplerden aralarında husule gelen yakınlık derecesini incelemek için bu iki işletme şekli üzerinde fazla duracağız.

a) İmalâthane öyle bir içtimai büyük işletmedir ki içinde istihsal vetiresinin belli başlı kısımları el işi ile görülür. İmalâthanenin mahiyeti:

1. Büyüklük (genişlik) unsuruna: bütün büyük işletmelerde olduğu gibi imalâthanede de idare fonksiyonu ihtisaslaşmıştır.

2. İçtimailik unsuruna: iş vetiresi ferdi - şahsî bir şekildedir, fakat elde edilen hasıla bir bütün işin neticesi olarak görünür.

3. İstihsal vetiresinin yalnız tali derecedeki işlerinde değil, muayyen kısımlarında el ile çalışma unsuruna göre tayin edilir.

İmalâthaneler daha başka şekiller arzeder ki onları şöyle ayırabiliriz:

aa) basit - kooperatif ve iş bölümüne dayanan imalâthaneler. Bu türlü işletmelerde müşterek eser için çalışan işçilerin hepsi esas itibariyle aynı işi görürler. Misaller: Matbaacılık, kunduracılık, kumaş üzerine basmacılıkta el ile çalışan işçilerden tasarruf etmek gayesile makinalar kullanılır. Bunlarda iş işletme içinde ihtisaslaşmıştır. İmalâthanenin bu şekli daha önce saydığımız basit - kooperatif imalâthane misallerinde ihtisaslaşmaya doğru bir temayül olduğunu gösterir. İmalâthanelerin çoğunda bütün teşkilât ihtisaslaşma prensibine göre kurulmuştur.

bb) Münferit işletme ve müşterek işletme. Bu daha ziyade münferit zanaat işletmesinden bir imalâthanenin meydana gelişini gösteriyor ve hatta bu işletme içinde ifa edilen işin ihtisasa dayandığını, ve bunun bütün işletme mevzuuna şamil olduğunu, veya daha evvelce müstakil birçok iş vetiresini, yani bir işletme birimi halinde toplandığını ifade eder. Münferit işletme tepleri (Adam Smth'e göre) iğne, kundura imalâthaneleri; müşterek işletme tipleride: dokuma endüstrisi, silâh sanayii, gemi inşaatı, araba inşaatı, mobilya inşaatı, ev inşaatı vs. dir.

cc) İnşa edici ve şekil değiştirici imalâthane işletmeleri: münferit kısım parçalarının birleştirilmesile "müşterek" bir mal meydana geliyor, yani "inşaa" ediliyor, bu gibi hallerde Alman dilinde bir "inşaat"tan bahsedilir ve inşaatı, gemi inşaatı, araba, inşaatı, mobilya inşaatı, org-inşaatı, makina inşaatı. Şekil değiştirici imalâthane işletmelerinde ham bir madde başka bir şekle sokulur, bu ameliye bazan diğer ilâve maddelelere de şamildir. Bu hallerde "inşaat" kelimesini kullanamayız, bilhassa kumaş, çizme, şapka kâğıt, sigara imali mevzuu bahis olunca..

b) Fabrika, deyince içinde istihsal vetiresinin (nihayet: bütün istihsal vetiresinin) önemli kısımlarının işçilerin müşterek çalışmalarına tabi olmayarak, cansız cisimler sistemine gördüren sınaî bir büyük işletme şekli anlaşılır. O halde fabrikanın mümeyyiz vasıfları şunlardır:

1. Cesamet.
2. İçtimailik
3. Kendi kendine hareket etme (otomatiklik)

1. ve 2. ci vasıflar fabrika ile imalâthanede müşterektir, fakat 3. sü arlarındaki hususi farkı gösterir. İstihsal vetiresinin faal insanların tesirinden kurtularak suni olarak elde edilen bir kuvvet vasıtasile hareket ettirilen cansız bir cisme intikali suretile maddileşme kendi kendine hareketi (Automatisierung) doğurur. Kendi kendine hareket kimyasal veya mekanik bir vetireye dayanabilir. Bu halde artık fabrikadan bahsedilince otomatizmin maşinizm ile izah edilebileceğini ve bundan dolayı mekanik fabrikaya (fakat yalnız buna!) "Makinafatura" denebileceği kabul edilir. Diğer halde, meselâ bir kimya fabrikasında otomatiklik ancak kimyasal vetirenin içinde cereyan edeceği cihazlar vasıtasile vuku bulur: Yüksek fırın, bira kazanı, kaynama kazanı, pişirme fırınları, inbik vs. Mekanik ve kimsayal fabrikaların çok defa birbirlerine bağlı olduklarını görürüz. Misal çelik imali için kurulma işletmeler.

c) İmalâthane ve fabrikanın gördükleri fonksiyon bakımından hususiyetleri ve birbirleriyle olan münasebetleri. Fabrikanın özel fonksiyonu şudur: istihsal makinalarının ve ilmi kimyasal usullerin sokulması ile ferdi işçinin kemmi ve keyfi mahdudiyetinin bertaraf edilmesi, daha müşahhas bir şekilde: fabrika vasıtaları ile kuvvet, zarafet, emniyet, çabukluk sağlanır. Fakat bugün halâ fabrikalarda işçilerin bulunması menfi olarak ifade edilirse, içinde ferdi - şahsi görüldüğü içtimai ve ferdi işletmenin bir terkibi olduğu anlaşılır. Faaliyetin onun için fabrika ve imalâthaneye ayrılan işletme nizamının en ileri şekli sayılmakla beraber, imalâthanenin mahiyeti hakkında mülâhazalar yürüten içtimai istihsal prensibinin en makul şeklinin fabrika olduğu anlaşılır. İmalâthanenin mahiyeti iki şekilde tayyün etmiştir: İntikal şekli ve içtimai büyük işletmenin müstakil münkeşif şekli. Birinci halde imalâthanenin özel fonksiyonunu makinaya dayanan usulun kullanılması için yapılan hazırlıklar teşkil eder. Bu usul, ancak makinaların hudutsuz işçi kütlelerinin yerine geçebildiği ve işin, işlerin mühendis tarafından makinalar tevdi edilecek kadar parçalanmış ve basitleşmiş olduğu takdirde verimli bir inkişaf gösterebilir. Bu iki ön şart, istihsal vetiresini basit kısımlara ayırmak ve parça işlerini de müşterek işçilerin münferit organlarına dağıtmak suretile imalâthaneyi meydana getirmiştir. İmalâthane teşkilâtının burada yaptığı şey sanki iş vetiresini ortadan kaldırarak ferdi işçilerin faal şahsiyetlerini serbest bırakmaktadır. İçtimai işletmenin müstakil münkeşif şekli olan imalâthanenin fonk-

siyonu bundan tamamen başka değil, aynı zamanda buna zıttır. da. Burada münferit işçilerin yaratıcı şahsiyetinin ortadan kaldırılması değil, onların yayılması ve onlara yardım mevzuubahistir. Bu halde o imalâthane içtimai işletmenin faydalarını ferdin hizmeti ile kabili telif olmayan yüksek şahsi yaratma kabiliyetile birleştiren bir işletmedir. Eğer işletme sistematığının daha ileri teşekküllerine varılmak isteniyorsa, onun birleşemez gibi görünen içtimai ve ferdi işletmenin bir terkihi olduğu anlaşılır.

Birinci tip için, esasını büyük ölçüde yine el işi teşkil eden makine imali misal olarak gösterilebilir; ikinci tip için ise porselen imalatı veya lüks mobilya imalâtı. Bu ikinci tip daha ziyade san'at imalâtı olarak vasıflandırılır. Birinci tipte daima fabrikaya doğru bir temayül vardır, bu böyle olunca Marx gibi imalâthanenin fabrikanın ilk basamağı olduğunu kabul edenler, ona fabrika olarak bakmakta haklıdırlar. İkinci tipte ise evvelce söylemiş olduğumuz gibi sınaî istihsal fabrika gibi içtimai büyük bir işletmeden öteye daha hiçbir yüksek şekle ulaşamamıştır.

3. Ticaret İşletmeleri.

Zirai işletmeler nasıl özelliklerini toprak ile, sınaî işletmeler teknik ile olan münasebetlerinden alıyorlarsa malların devredilmesi sahasında müşterilerle olan münasebetlerde de hususî işletme şekilleri meydana gelir. Buna göre ticarete rastlanan işletme şekilleri arasında aşağıdaki farklarla karşılaşırız:

1 — Toptancı ve perakendeci işletmeler, sırasile mallar ya tüccarlara, veya müstehlike girer.

2 — Sabit işletmeler (Stehende Betriebe) ve gezginci (umherziehen) - çerci işletmeler, bunlarda sıra ile ya müşteri tüccarın, yahut tüccar müşterinin ayağına gider, ikisinin ortasında daha birçok ara şekiller vardır: seyyar satıcılık, pazar - fuar - işletmesi vs. Bunların hepsi birbirlerine karşı ya alıcı yahut satıcı mevkiindedirler.

3 - Mevzuu, menşeleri bir olan ve aynı ihtiyacı karşılayan mallar olan işletmeler. Bir ticaret işletmesini dolduran emtia ya menşesinde (yani bir brans içinde: brans muameleleri veya istihsal yeri: mevki veya yer muamelesi) veya muayyen bir ihtiyacın karşılanmasında bir birlik teşkil ederler. Hususi bir işletme şekli de emtia mağazalarıdır. Üç unsurun birleşmesiyle teşekkül eder: 1. Büyüklük (genişlik) 2. Bütün ihtiyaçların karşılanması 3. İçinde birleşen emtia gruplarının tenevvü.

III. KAPİTALİST İKTİSATTA İŞLETME TERTİBİ.

I. İktisat teşebbüsleri, iktisat işletmeleri.

İşletme tertibinin genel ana prensipleri tabii kapitalist iktisatta da geçerlidir. Fakat yine burada işletme tertibi okadar çok ayrı hususiyetler gösteriyorki, bunları hülasa olarak tesbit etmek icab ediyor.

Bilhassa kapitalist iktisatta başka iktisat sistemlerinde de mevcut olan fakat pek ehemmiyetsiz gibi görünen bir problemle karşılaşır ki bu da iktisat teşebbüsü ile iktisat işletmesi arasındaki farktır.

Kapitalist iktisadın fikri muhteviyatı evvelce gördüğümüz gibi başta kazanç prensibi (Erwerbprinzip), yani münferit iktisatların kazanç hedefine yönetilmesile tayin edilirler. Bu gayeyi - kazanç - gerçekleştirmek için kullanılan muğlak usul, aynı şekilde muğlak ve gayesi kazanç elde etmekten başka bir şey olmayan işletmeler kurulmasına vesile olmuştur. Bunların yanında yalnız maddi malların istihsali, nakliye veya diğer hizmetlerin elde edilmesi için kurulmuş olan işletmeler kalmıştır. Onun için birbirinden temelden ayrı şu ve bu gayeyi güden işletme grubu vardır. Yalnız kazanç maksadile kurulan işletmelere iktisat teşebbüsleri, maddi mallar ve hizmetler elde etmek için kurulanlara da iktisat işletmeleri denir.

Bir kazanç gayesi mevzuubahis olmadığından, kapitalist olmayan iktisat sistemlerinde, bu hedefi güden teşekküller yoktur. Fakat ne de olsa bütün iktisat vetiresinin neticesi bir takım teşebbüsler vardır ki, hakiki istihsal vetiresine tezat teşkil eden "faydalanma - istifade" vetiresi olarak vasıflandırılabilir. Bir köylünün veya bir zanaatkârın teşebbüs ettiği alım satım muameleleri ve hakikatta ziraî ve sınaî istihsal işletmelerile çözümler bir birim teşkil eden, başka bir maksada hizmet eden öyle hareket kaideleri vardır ki, bunlar mahsulü elde etmek değil, yalnız, ondan faydalanmak gayesini güderler. Bunlar dar manada "iktisadi muameleler" olarak vasıflandırılır ve hususi bir iktisat teşebbüsünün mevzuu olarak düşünülebilirler. Buna göre her iktisat tertibinde (nizam) iktisat teşebbüsleri ve iktisat (Werk) işletmeleri tefrik edilebilir. İkisi arasındaki fark yalnız kapitalist iktisatta belli olmuştur.

Daha önce ileri sürmüş olduğum bir tabiri şimdi değiştirmiş buluyorum. Önceleri, şimdi iktisat teşebbüsü dediğim şeye iktisat kıymetlendirme cemiyeti (Verwertungsgemeinschaft) diyordum, işletme ile şimdiki iktisat - (Werk) işletmesini kastediyordum. Aradaki maddi fark aynı kalmıştır. Her ikisinin de işletme olarak vasıflandırılarak iki alt kavramlı bir üst kavram teşkil etmek bana daha faydalı görünmektedir.

Her plânlı faaliyet daima yalnız işletmeler içinde vuku bulacağına göre para da orada kazanılmaktadır. Kapitalist iktisat sisteminde olduğu gibi "iktisadi harekette bulunmanın" müstakil (serbest) olduğu yerlerde, devamlı bir işin görülmesi (- Werkverrichtung) gayesini güden teşekkül vardır. Burada iş (- Werk kelimesi tabi iktisat teşebbüsü ve iktisat (- Werk) işletmesi kavramlarından daha geniş manada kullanılmıştır): bu teşekkül çalışma yerlerinin, maddi vasıtaların (muamele defterleri, kasalar, mobilyalar, kırtasiye) ve iş kuvvetlerinin (muhasip, kasadar, kâtip vs.) temin edilmesini ister.

Kapitalist iktisatta iktisat teşebbüsüne "kapitalist teşebbüs", hukuk dilinde "firma" denir, bunun hususiyetleri hakkında gelecek kesimde bahsedilecektir. Burada kapitalist iktisat sistemi alanında iktisat teşebbüsüyle iktisat işletmesi arasındaki münasebetleri esaslı bir şekilde inceleyeceğiz.

Çok defa her iki işletme nevinin harici görünüşü bir gibidir, yani her ikisine bir tek işletme olarak bakılır. Bir kundura veya pamuk iğme fabrikasının tezgâh ve fabrika işletmeleri bir ve aynı birimin iki kısmından ibarettir.

Fakat öyle teşebbüsler vardırki - bilhassa bu teşebbüsler kapitalist iktisadın yayılmasıyla çoğalmaktadır. - bunlar içinde iktisat teşebbüsü ile iktisat (Werk) işletmesi harici görünüşleri birbirinden ayrı gibidir ve farklar gösterirler. Bu teşebbüslerde bir iktisat teşebbüsü yalnız bir iktisat işletmesini değil, onun gibi birçoklarını ihtiva eder.

Sınai istihsalde böyle teşkilâtlara rastlıyoruz. Meselâ, Hazır elbise imal eden bir fabrikada, mubayya - dağıtma - yollama işletmelerinden başka bir çok çalışma, yani ev sanayii işletmesi vardır, veya elektrik endüstrisinde A. E. G. veya Siemens - Schukert gibi bir büyük teşebbüsün birçok fabrikaları, elektrik ve tramvay işletmeleri vardır; veya maden endüstrisinde bir "işletmenin" - (Werk - bu kelimenin 3. cü manası!) madenleri, yüksek fırınları çelik fabrikaları, hadde silindiri, dökümhaneleri vd. şüphesiz birer müstakil iktisat (- Werk) işletmeleridir.

Aynı teşkilât çok defa, birçok satış şubesi olan mubayaa merkezine sıklıkla rastladığımız ticarete de bulunur.

Bir merkez etrafında hattâ başka yerlerde, hattâ muhtelif memleketlerde birçok şubeleri bulunan bankacılıkta da buna rastlıyoruz.

Bu teşebbüslerde "merkez" de iktisat teşebbüsü yanında muayyen fonksiyonlar gören müstakil iktisat işletmesinin bulunması tabi imkânsız değildir.

Nihayet kapitalist iktisadın genişlemesile artan öyle teşebbüsler vardırki, fazla miktardaki iktisat işletmelerinin bir firma dahilinde kıymetlendirme cemiyeti olarak (Verwertungsgemeinschaft) ,yani hukuki bir birlik gösteren bir iktisat teşebbüsünde birleşemedikleri halde müstakil firmaların iktisat işletmelerini tebdil eden bir "Hesap birliği" ne gittikleri görülür. Bu hallerde menfaat birliğinden, konzernlerden, ve bir nevi "denetlemeden" bahsedebiliriz.

Hiç bir firmanın ve hattâ, yukarda olduğu gibi bir bütün olarak kabulü mümkün olan bir firmalar grubunun faaliyet merkezi haline gelmesi, daha ileri gidelim bir firmanın (yahut firmalar grubunun) idare eden unsur olarak sahnede olması, fakat hakikatte bu firmanın arkasında başka bir kudretin, sermayenin daha doğru olarak, para verenin bulunması gibi olaylar işletme teşkiline müteallik meseleler çevresine girmezler.

Burada müteşebbis ile sermayedarın müşterek faaliyeti mevzu bahisdir ki, inisiyatifin hakikatte kimde olduğu söylenemez. Böyle münasebetleri müteşebbis ile sermayedarın ortakyaşaması (sembioz) olarak vasıflandırıyorum. Burada karşımıza çıkan bu problem bir "maliye" problemi ki izahı ile uğraşmıyacağız. Bu hususta şu esere bakılabilir : 48 nci bölüm "Hochkapitalismus" W. Sombart.

2. Kapitalist Teşebbüs.

İşletme organizasyonu olarak kapitalist teşebbüsün mümeyyiz vasfı, işlerin müstakil olarak görülmesidir. Bu, münferit faal insanlardan gayri müstakil bir iktisat uzvunun ortaya çıkması ve bir iktisat içinde yanyana veya birbirinin arkasında bulunan bütün iş hâdiselerinin bir birim olarak toplanması demektir. Bu birim müstakil olarak münferit iktisat fiillerinin emsali olup, fertlerin hayatından daha uzun ömürlüdür. Kapitalist teşebbüste —iş, münferit işlerin iç kavramı olarak alındığında— iktisadi münasebetlerde şahsiyetin rolü kalmadığı açıktır. Onların kendilerine mahsus bir gidişi vardır. Münferit iktisat fiilleri artık muayyen bir şahsa değil, mücerret bir iktisat zihniyetine ve aynı zamanda bir bütün olarak kendilerine izafe olunabilir: servet münasebetleri gayri şahsileştirilip maddileştirilmiştir. Tüccar bu mücerret teşekkülü batı Avrupa'nın modern rasyonel zihniyetinin bir eseri olan "Firma" adı altında tanımaktadır: daha önce hiçbir devir, hiçbir kültür çevresi bizim kapitalist teşebbüsümüz ve firmamız gibi bir teşekkül kuramamıştır.

İşlerin müstakil olarak görülmesiyle kapitalist teşebbüsün mahiyeti meydana çıkmaktadır. Bu, önce bir iktisat işletmesi kurulur ve burada

kapitalist iktisat sisteminden elde edilen fikirlerin nasıl gerçekleştirileceği öğrenilirse daha bariz bir şekil alır.

Kazanç prensibi evvelâ bu şekilde şahıstan ayrılmış bir kazanç mekanizması içinde kapitalist teşebbüs gibi engelsiz bir faaliyet sahası bulabilecekti. İktisadî fiillerin maddileştirilmesi bu faaliyetin diğer faaliyetleri nazarı itibara almaksızın yalnız kazanç üzerine yöneltmesini mümkün kılmış ve işlerin müstakilen görülmesi hudutsuz kazanma temayülüne serbest bir zemin hazırlamıştır.

Fakat kazanç prensibi kapitalist teşebbüste nasıl yayılmışsa, bütün iktisat vakıalarının rasyonelleştirilmesi fikri de öyle yayılmıştır. Plânlılık ve müfitlik de önce bu işletme şekli sahasında gerçekleşmiştir. Bir kere müstakil (serbest) hayata kavuşan "iş" kazanç prensibine tevdi edildikten sonra iktisadî vetirenin değişmez bir devamı olacağı da temin edilmiştir. Bu sabitlik iktisadî sebeplerin doğurduğu hususî vaziyetler vasıtasıyla her organik —tabii— âlemde vardır: ihtiyacı tatmini hedef tutan maişeti temin endişesi aynı şekilde tekerrür eden tabii bir mal ihtiyacını tatmin zaruretidir ve ailenin, löncanın tabii cüzütaımları içinde maddeye tekabül eden faaliyetin ifa edildiği işletme şekilleri kurulmuştur. Artık bilâvasıta ihtiyacı tatmin gayesi olmayan ve yalnız kazanca yönelmiş olan iktisat tarzının ilânihaye sürüp gideceğine dair bir teminat yoktur.

"İş" biriminde toplanıncaya kadar her kazanç faaliyeti daha ziyade bir tek iş şeklinde ifa edilir ve böylece devam edip gider. Fakat müstakil iş şeklinde devamlı kazanç hedefine yöneltilmiş bir iktisat işletmesi kurulur ve sabit ve rasyonel idare sistemleri kullanılırsa mükemmel bir teşkilât ortaya çıkar. Bir işin mevcudiyetine nasıl yüksek bir ekonomik fayda âmil olmuşsa devam müddeti de artık herhangi bir tesadüfe bağlı değildir. Bunu gerçekleştirmek için zamanla iş kaidelerinin ilmî sistemleri inkışaf etmiştir. Bu sistemler bir saat imalâthesinde olduğu gibi her işletmeye tatbik edilebilir ve münferit iktisat süjelerinin ihtiyarından ve bilgisinden tamamen müstakildir.

Kapitalist teşebbüs birimi üç unsurdan müteşekkildir: hukukî, teknik, ticarî unsurlar.

Hukuk unsuru firmanın birliği ve muhtariyetini gösterir, yani bütün hukukî muameleler yalnız bir hukuk süjesine: teşebbüse izafe edilir.

Teknik veya hesap birliği unsuru (ratio, raison, regione) sistematik yani mahiyeti itibariyle çifte defter tutmaya dayanır ki burada bütün işler bir tek münasebetler (Bezug) sisteminde görülür.

Ticarî veya kredi unsuru (ditta) iş biriminin dış âleme aksettiril-

mesidir. İşler içerden dışarıya hukuken ve hesap bakımından bir birlik gösterirse, muayyen bir şahıs nazarı itibara alınmaksızın kredi artar.

Evvelce gördüğümüz gibi kapitalist teşebbüsün gayesi kazanç elde etmektir. Bu gayeye ancak para kıymetindeki hizmetler ve mukabil hizmetler hususunda mukaveleler akdetmek suretiyle erişilebilir. Her teknik problemin kapitalist teşebbüs alanında mukavele aktine dayanması mecburidir. Bu mukavelede kapitalist teşebbüsün bütün mülâhaza ve görüşleri hâkimdir. İş kuvvetlerinin maddî mallarla, yahut maddî malların yine maddî mallarla mübadelesinde en nihayet mübadele kıymetleri (para)nın fazlası kapitalist müteşebbisin elinde kalmaktadır, zaten onun da bütün gayesi bunu elde etmektir.

İktisadın bütün olayları bu suretle keyfi rengini kaybetmekte ve yalnız para ile ifade edilebilen ve edilmiş olan kemmiyetler (nicelikler) haline gelmektedir ki böylece kapitalist müteşebbisin vazifesini tahlil etmek kolaylaşmış demektir. Kapitalist teşebbüsün kendine has mevzuu alelâde demir elde edilmesi, makinaların ve insanların çalıştırılması, emtiyanın satılması, tiyatro temsillerinin verilmesi, kredi meyancılığı v.s. dğildir, onun mevzuu *hesaptır*.

3. Kapitalist İşletme Teşekkülünün Görünüş Şekilleri.

Aşağıda kapitalist işletme teşekkülünün zamanımızda gösterdiği önemli hususiyetlere bir nazar atfedeceğim. Fakat bunların tarihî sebep ve önemine temas edilmeyecektir. İzahlarımız daha ziyade tarihî bakımdan önemli teşekkül şekilleri mefhumunun bir şeması olacaktır.

A. İşletmelerdeki Çalışma Sahalarının Sınırlandırılması :

I. *İhtisaslaşma* : Bilindiği gibi işletmeler arasındaki ihtisaslaşma genel bir ekonomik tezahürdür. Fakat kapitalist iktisatta en ince teferuatına kadar inkişaf etmiştir. İhtisaslaşmayı aşağıdaki nevilere ayırabiliriz :

1. Fonksiyon bölümü, iktisadî (kapitalist) fonksiyonların ihtisaslaşmasıdır, yani kapitalist faydalanma vetiresinin (Verwertungsprozess) her parçasının müstakil oluşudur. Bu suretle şu ihtisas işletmeleri meydana gelmektedir :

- a) Sermaye tedarik eden işletmeler
- b) İş kuvvetlerini tedarik eden işletmeler
- c) İstihsal vasıtalarını tedarik eden işletmeler
- d) Emtiyanın satışını temin eden işletmeler
- e) Emtia naklini temin eden işletmeler
- f) Emtia istihsalini (veya hizmetlerin istihsalini) temin eden işlet.

2. **Sây (iş) bölümü** : (Werk (—Sach) teilung), bir fonksiyonun icrasında muayyen faaliyetler mecmuunum ihtisaslaşmasıdır.

Sây ihtisaslaşması muhtelif prensiplere göre vukubulur :

a) (Umumiyetle) ya ihtisaslaşma olarak meydana çıkan yeni faaliyetler mecmuu (film preparatlarının elde edilmesi), yahutta daha önceki külli faaliyetlerin makina inşası ihtisaslaşması olarak ihtisaslaşma hâdisesinin muvakkat başlangıcına göre,

b) Bilhassa emtia ticaretinde

aa) İstihsal tekniği icaplarına göre muhtelif yerlerdeki şubelerde görülen işler,

bb) Zarurî ihtiyaç maddesi için açılan şubeler,

cc) Aynı vazifenin muhtelif yerlerde görülmesi zaruretinden ihtisaslaşma vukubulması şarttır.

c) Bilhassa sınaî istihsalde birbirinin yanında icra edilen faaliyetlerde (muhtelif cinste kâğıt imali) yatay ihtisaslaşmayı ve birbirini takibederek tekemmül eden istihsal vetiresinde de dikey ihtisaslaşmayı tefrik edebiliriz. Bu da ya her fabrikanın bir esas müstahseli için parçalar (kundura fabrikası) imal etmesi veya belli başlı bir vetirenin bir çok merhale vetirelerine ayrılması (mensucat sanayii) şeklinde olur.

3. Bir tipe irca, işlerin ifasında ihtisası arttırmaktır, yani bir emtea az miktarda muayyen normal ölçülere göre imal edilen aynı tipleri üzerinde ihtisaslaşma (üç boyda dikiş makinası) (normalleştirmeye karşı bir malın münferit kısımlarının basitleştirilmesi).

II. *Müşterek Çalışma* (Kombination). Kombinasyon ihtisaslaşmanın mefhumu muhalifidir. Kombinasyon burada nazarı itibara alınmamış olan karışık bir işletme teşekkülüdür. O halde içinde birçok geniş iktisadî (kapitalist) fonksiyonlar görülen ve birçok iş faaliyetleri ifa edilen her işletme "müşterek - kombine" işletmedir. Bu mevzu bahis olan dar mânadaki kombinasyon ise evvelce müstakil (yahut başka yerlerde müstakil) olan muhtelif mevzulardaki işletmelerin bir işletme olarak birleşmeleridir: bu da yine rasyonel - kapitalist zihniyetin (kendi içinden ihtisaslaşmayı söküp atan) bir eseridir.

Kombinasyon "bir işletme" dahilinde birleşme olduğuna göre bir işletme cemiyetini doğurur. Fakat mülkiyet - veya mal birliğinin hüküm sürdüğü yerlerde ona rastlanmaz (Stinnes!)

Kombinasyon ayrıca başka mevzulardaki müstakil işletmelerin birleşmesidir. Bundan dolayı aynı cinsten işletmelerin bir işletme dahilinde birleşmeleri kombinasyon değildir. (İki maden işletmesi, iki ticarethane, iki vapur acentesi).

Kombinasyon aşağıdaki şekillere ayrılır :

1. Yeni teşkil edilen işletmeler cemiyetinin tabiatına (bünye) göre:

a) Münferit işletmeler istihsal (—Werk) işletmesi olarak müstakil kalmaktadır: birimi teşkil eden işletmeler münhasıran iktisat işletmeleri, faydalanma birliği, kapitalist teşebbüstür. Müstakil olarak idare edilen işletmelerin yanyana satış yaptıkları ve hesaplarını özel bir defterde gösterdikleri zaman hal budur. Yahut: hayat—, yangın—, hırsızlık—, kaza—, v.s. sigortaları için kurulan dairelerin büyük bir sigorta şirketi olarak teşkilâtlandırılması.

b) Münferit işletmeler istihsal (—Werk) işletmesi olarak müstakil kalmaktadırlar, fakat eğer müşterek mübayaa yapılıyor, yahut muayyen teşkilât - ve idare işleri müşterek ise; veya münferit işletmeler “birbirlerinin içinde” çalışıyorlarsa, yine yeni bir “müşterek - istihal işletmesi” halinde birleşebilirler. O halde çelik fabrikasının sıcak haddehanede hadde silindirinden geçiriliyor, bir işletmenin kırıntılarından (yani onun makinelerinden) diğeri faydalanıyor.

c) Münferit işletmeler içinde yeni işletme daireleri teşekkül ettiği, yeni bir işletme ile birleşince muhtariyetlerini kaybederler.

2. Müşterek (eski) işletmelerin muhtevasına göre şunları tefrik edebiliriz :

a) Fonksiyonlar birliği

b) Müşterek tanzim şeklinde işbirliği, iki veya daha fazla aynı derecede önemli işletmelerin birleşmeleri: yüksek fırın - çelik fabrikası, iplik - dokuma fabrikaları.

aa) Müşterek tanzim şeklindeki kombinasyon ise istihsal dallarının birbirine bağlı olduğu zaman y a t a y d ı r . İki perakende ticaret dalı, ve iki çeşit haddehanede olduğu gibi.

bb) Alçak bir istihsal kademesi daha yüksek bir kademe ile müşterek çalışırsa, yukarı doğru dikey'dir: maden ocağı - yüksek fırın.

cc) Bunun aksi olduğu zaman, aşağıya doğru dikeydir: yüksek fırın - maden ocağı.

3. Kombinasyonun hangi maksatla vukubulduğuna göre: bu da ya müşterek istihsal (raylar!) veya müşterek ihtiyacı tatmin (donatma!) olabilir.

III. *Temerküz* (Konzentration). “Temerküz” deyince işletme teşekkülü içinde işletmelerin “genişlemesi” gibi bir vakıa anlaşılır, “genişleme” kavramının birçok mânası vardır. Onun için “Temerküz” kavramı çok kere tayin edilemez. Aşağıda bunun mahiyetini aydınlatmaya çalışacağız.

Bu vakıya münferit işletme noktai nazarından bakıldığına veya münferit büyük işletme sınıfları arasında istihsalin (hizmetin) bölünüşüne göre "işletmenin genişlemesi" kavramının muhtelif mânaları vardır.

1. Ortalama genişliğin (Durchschnittsgrösse) artması, meselâ: sermaye sarfiyatı veya yardımcı şahısların sayısı,
2. Optimal işletme cesametinin artması: "modern" inşa tekniğinin ideal yüksek fırını, ilk zamanlardakinden daha büyüktür.
3. Büyük işletmelerin optimum noktaya veya daha ilerisine ulaşması.

Genişleme vakıası münferit büyük işletme sınıfları arasında istihsalin bölünüşü noktai nazarından tetkik edildiğinde aşağıdaki imkânların meydana geldiği görülür :

1. Aynı seviyede kalan istihsalde: "büyük" işletmeler artar (ve kendilerinde daha fazla genişleme imkânı vardır), küçükler ise azalır, yani sürüm sahaları (Absatzgebiet) daralır.
2. Artan istihsalde: Büyük işletmeler, küçük işletmeler azalmadan artarlar, bu halde küçük işletmelerin satış sahaları daralmıştır (belki de genişlemiştir bile): büyük işletmelerin genişleyen sürüm sahalarında her şey yeni istihsale dayanır, bu istihsalin bir kısmı da ikinci halde (yani, büyük işletmelerin genişlemesine rağmen küçüklerin çoğalması) küçük işletmelere isabet eder.

3. Artan istihsalde : Büyük işletmeler (istihsalin yükselmesine rağmen) satış sahaları daralan küçük işletmelerin zararına genişlerler : bu da şu üç nisbette olur :

- a) İşletmelerin sayısı nisbetinde,
- b) İşletmelerin sayısından daha fazla (hızlı),
- c) İşletmelerin sayısından daha az (yavaş).

Küçük işletmelerin zararına olan bu genişleme üç ayrı şekilde ifade edilir :

Ya, küçük işletmeler ortadan kalkarken, yeni bir büyük işletme doğar, yahut mevcut küçük bir işletme büyük bir işletmeye çevrilir, yahutta evvelce müstakil küçük işletmeler bir büyük işletme olarak birleşirler.

"Genişleme" kavramını bu şekilde tesbit ettikten sonra, "Temerküz" kavramını tayin edebiliriz. Bu kelime üç başka mânada kullanılır (biz de öyle kullanacağız) :

1. Mecazi mânada temerküz (ki bu mânada bu kelime kullanılmaz) münferit işletmenin genişlemesi, yani büyük işletmelerin husule gelmesi demektir. Eğer bu mânada temerküz kelimesini kabul etmediğimiz takdirde münferit işletme noktai nazarından hiç bir mantikî "Temerküz" kavramının teşekkül edemeyeceğini anlarız. Böyle bir temerküz kavramı-

nın daha ziyade bütün istihsalin taksimi noktai nazarına göre teşekkül etmesi kabildir. Bu suretle şu kavrama geliyoruz :

2. Dar mânada temerküz, yüksek işletme sınıflarının küçük işletmelerin hayat sahasını tecavüz etmeksizin, istihsal yekûnundaki iştirâkinin genişlemesidir.

3. Dar mânada temerküz yine büyük işletmeler iştirâkinin, küçükler zararına büyümesidir.

Temerküz çok defa "Sermaye Temerküzü" ve yukarda bahsetmiş olduğumuz işletme temerküzü, ve hattâ büyük servetlerin bir kaç elde toplanması demek olan "servet temerküzü" nevilerine ayrıldığından, temerküz kavramı daha muğlâk bir hal almaktadır.

İşletme temerküzü kavramının şemasına göre "servet temerküzü" kavramı teşkil edilebilir. Servet temerküzünün azaltılmasıyla dar mânada bir işletme temerküzünün teşkili imkân dahilindedir, bu şöyle olabilir: Birer milyonluk serveti olan üç hususî teşebbüs bir anonim şirkete çevrilebilir: bir zaman sonra bu üç milyoner fakirleşir ve anonim sermayeye 1000 aksiyoner el koyabilir. Bunun aksine işletme temerküzünün azaltılmasıyla dar mânada bir servet temerküzü husule gelebilir: zengin bir adam her bir işletme teşkil eden üç malikâne satın alır ve onları küçük ortakçı (—Pacht) işletmesi halinde kıymetlendirir.

B. İşletmelerin İç Teşekkülü.

I. Makineleşme (Mechanisierung). Kapitalist işletme rasyonel esaslara göre kurulan işletmelerin en ileri şeklini gösterir; kapitalist işletme sunî olarak birbirini karşılayan insan şeklindeki fonksiyonerler tarafından ifa edilen bir iş - istihsal işletmesidir. Onun ideali interchangeability of parts'dır. Bu ideali gerçekleştirebilmek için herbiri şu vasıtalarından faydalanırlar :

1. Münferit işlerin ayrılması, yani muğlâk bir iş vetiresinin sırf maddî bakımdan tahdit edilmiş iş kısımlarına ayrılmasıdır,

2. Bu iş kısımlarının ya bütün işletmelerde (idare fonksiyonları!) veya hiç olmazsa aynı neviden her işletmede müsavi surette tertiplenmesi,

3. İhtisaslaşma yani maddî şekilde taazzuv eden vetire kısımlarının devamlı surette muayyen fonksiyonerlere tevdi edilmesi,

4. Otomatik çalışma (Automatisierung), yani bazı işlerin bir mekanizmaya, makinalara nakledilmesi veya buna da imkân yoksa hiç olmazsa işçileri bir grup haline koyarak işlerin zorla gördürülmesi.

5. Plân dahilinde çalışma (Schematisierung) yani bir insanın nezareti, idaresi ve kontrolü yerine otomatik olarak işleyen bir usuller, talimatlar ve kontrol nizamları sisteminin geçmesi. Pek fazla inkişaf etmiş

olan işletmelerde "işlerin görülmesini ve fiyat hareketlerini en ince teferuatına kadar tanzim eden bir kâğıt seli" daimî bir deveran halindedir.

6. Taylorizmin tatbiki. Bu usule onu bulan Amerikalı Taylor'un adı verilmiştir. Onun vasıtasıyla münferit işler rasyonel ve ilmi olarak görülmeğe başlanmıştır. Taylor sisteminin mânası şudur: her işin görülmesi bizzat işçinin ihtiyarına bırakılmayıp objektif normlara te'vil edilmiştir.

İşçi ve iş mevzuu veya iş vasıtası arasına sunî usul ve kaide sistemleri giriyor ve işçinin şahsiyeti buna tâbi oluyor. Taylor sisteminin tatbikiyle işler zincirleme olarak görülmektedir. İşletme teşekküllerinde daha evvelce mühim rolü olan şahsiyet ve ruhiyat artık yavaş yavaş ortadan kaybolmuştur. Şimdi artık işletme tamamen "maddileşmiştir", zihnin yarattığı bir teşekküldür, tamamen "makineleşmiştir".

II. Entansif çalışma: Yukarıda gördüğümüz gibi maddileşmiş bir işletme içinde yüksek ölçüde enerji kullanıldığı vakit fazla istihsal yapılabilir. Enerji kullanılması (muayyen büyüklükteki bir işletme) onun kuvvet (—İntensitaet) derecesini gösterir. Bunu imkân olduğu nisbette yükseltmek kapitalist iktisadın temayülüdür. Kullanılan enerji şu suretlerde fazlalaşabilir :

1. Muayyen bir zaman içinde (bu zaman ister potensiyel, (takvim) zaman, yani günün 24 saati, haftanın 7 günü veya senenin 365 (366) günü olsun, ister işletmenin (devamlı çalışmadığı takdirde) çalıştığı efektif (tesirli) iş zamanı olsun) birçok işlerin bir arada görülmesi suretiyle...

Mevzuubahis olan şey —şu veya bu zamanda— daha fazla işin görülmesidir. Bu her şeyden evvel otomatik işleyen istihsal âletlerinin daha hızlı işletilmesine ve büyük saydaki istihsal faaliyetlerinin teşkilât bakımından mevcut bir zaman aralığında sıklaştırılmasıdır (vapurların ve trenlerin daha sık çalışmaları, emtianın daha çabuk satılması, mevsim işlerinin tanzimi).

İşletme nevine göre de entansif çalışılabilir.

2. İstihsal âletlerinin tekâmül ettirilmesi (bilhassa müesseselerin) büyük ölçüdeki makinelerden ve aletlerden faydalanma veya

3. Kalifiye işçilerin tayini suretiyle..

III. İktisadîlik. (Ökonomisiqrung) istihsal faktörlerinin mümkün olduğu kadar idareli kullanılarak, işletmelerin istihsal kabiliyetini arttırmaktır.

Tasarruf aşağıdaki şekillerde yapılabilir :

1. Masraflardan kaçınma, meselâ: Maden ocaklarında maden galö-rilerinin işletilmesi ve havalandırma, fabrikalarda korunma tertibatı, işçi

sayısına tekabül eden genişlikteki salonların yapılması için görülen masraflar.

2. Daha ucuz istihsal vasıtalarının tedariki ve onlardan daha iyi faydalanma, meselâ: rasyonel yakma tesisleri, artıkların azaltılması veya onlardan istifade, çürümeye karşı tedbirler, randımanın yükseltilmesi v.s. ayrıca pahalı bir ham madde yerine ucuzunu koymak (ikame mahı).

3. Daha ucuz iş kuvvetlerinin tedariki ve onlardan daha iyi faydalanma. Bu hedefe ulaşmak için :

a) Kadınların (çocukların) istihdam edilmesi,

b) Testler, v.s. vasıtasıyla intihabın tekemmül etmesi, ki bundan evvelki fıkrada bahsedilmiştir.

c) İşçiyi daha fazla çalışmaya teşvike yarayan ücret metotlarının tekâmülü. Bu şu suretle olur :

aa) Akor - veya parça başına ücret sistemi

bb) Primli ücret sistemi: Daha fazla kıymete karşı fazla ödeme,

cc) Zaman ücreti (zamana göre ücret) : Az değerdeki hizmete karşı daha fazla ödeme.

C. Birleşme Şekilleri.

Kapitalist iktisatta işletme organizasyonu, kısmen münferit işletmeler dışında çıkar ve bir çok işletmelerin müşterek faaliyette bulunmak üzere birleşmelerini sağlar. Müstakil teşebbüslerin içinde birleştikleri şekillerin tayininde ittifak yoktur. Ben şu şekilleri tefrik ediyorum :

1. K o n z e r n . Bir konzern birçok müstakil teşebbüs işletmelerin alelâde birleşmesidir, yani bir elden işletme isteği ve bir tek plân vücuda gelmektedir, diğer taraftan münferit teşebbüsler hukuk muvacehesinde şahsiyetlerini muhafaza ederler.

2. F u s i o n . Bir fusion evvelce müstakil olan işletmelerin birinin içinde eriyerek yeni bir işletme teşkil etmeleridir. Bu teşebbüsleri daha ziyade anonim şirketler yaparlar. Fusion hisselerin birbirine nakli suretiyle vukubulmaktadır, o halde fiilî bir harekette bulunmamaktadırlar. Fusion şekli ya bir teşebbüsün diğerlerine karışması yahutta bir fusiondan yeni bir teşebbüs çıkmasıyla meydana gelir.

3. K a r t e l . Kartel mevzuları aynı olan müstakil teşebbüslerin sınırlı bir işletmenin satış münasebetlerini devamlı olarak ayarlamak üzere rekabeti ortadan kaldırmak maksadiyle yaptıkları anlaşmadır. Kartellerin gayesi satışları tanzim etmek olduğuna göre fusion ve konsernlerden ayrılır.

Trust, kelimesi tamamen başka bir mânada kullanılır: Çok kere konzern ve fusion anlamında... Amerikalılar gibi evvelce müstakil olan teşebbüslerin fusion vasıtasıyla teşkil ettikleri ve kartellerdeki gayeyi güden ve böylece az çok tekelci temayüllü birliklere Trust demek daha münasiptir.

Bibliyografya : I. için J. HELPHAND (Parvus) "Technische Organisation der Arbeit" 1891., benim yukarda zikretmiş olduğum makalem "Archiv" cilt XIV. F. v. GOTTL - OTTLİLİENFELD, Wirtschaft und Technik II. 2 nci basım 1923.

II. için Ziraat işletme sistemleri hakkında: von der GOLTZ, SCHÖNGERG'in Handbuch der politischen Ökonomie'deki Ziraat isimli makalesi, ilk defa 1917 de, Th. BRINKMANN'ın die Ökonomie des landwirtschaftlichen Betriebes, cilt VII. Sınai işletme sistemleri hakkında: ANDRWURE, Philosophy of manufactures 3 üncü bası 1861. K. MARX, "Das KAPİTAL, 4 ncü kesimde. K. BUCHER'in eserlerindeki sınai işletmeye dair olan yazılar; Die Entstehung der Volkswirtschaft. Önce 1893 te Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Ticarettteki işletme sistemleri: Julis HIRSCH, Organisation und Formen des Handels v.s. Cilt V. I nci kısım, J. F. SCHAFFER, Allgemeine Handelsbetriebslehre I nci kısım 2 nci bası 1923.

III. için: 1. R. MEERWARTH'ın Einleitung in die Wirtschaftsstatistik 1920. 2. (Kapitalist teşebbüs): benim "Moderne Kapitalismus", cilt II. 10 neu bası. LIEFMANN, Die Unternehmungsformen. 2 nci bası 1921. 3. Benim "Moderne Kapitalismus'un 3 ncü (müstakil) cildi: Das Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus (1927), bu da şimdiye kadar zikrettiğimiz bibliyografyada incelenmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İktisat Hayatının Tanzimi (Regulierung)

1. İktisat Siyasetini Alâkadar eden (wirtschaftspolitisch) Sistem Tipleri

İktisadî hayatın, iktisadî nizam (hukukî nizam, anlaşmalardan doğan nizam ve örf ve âdet nizamı) vasıtasıyla kazandığı düzene nizamlama diyoruz. Teşkil ettikleri, her iktisadî nizama muayyen esaslara bağlı, muayyen bir hukuk anlatışına dayanan, muayyen bir zihniyet hâkimdir. İktisat nizamının bu zihniyeti her ne kadar kanun vazı tarafından verilirse de biz, zihnen, iktisadın hukukî düzeninin muhtelif münferit hüküm-

lerinin teşkil ettiği bir birlikten ibaret olan bir iktisat siyaseti sistemin-den bahsedebiliriz. Bu birlik iki yönden incelenmelidir: bu birlik ya esaslı ve aynı mahiyetteki fikirlerin gayeye yönelmesiyle veya iktisat politikasını teşkil eden gayenin tahakkuku için esaslı ve aynı mahiyetli vasıtaların seçilmesiyle meydana gelir.

Tabii buna göre aşağıda yalnız umumî bir devlet ve cemiyet siyasetinin unsurlarından sayılan iktisat sistemi tiplerini tefrik edebiliriz. Bu unsurlar yine genel bir sosyal sistem içinde toplanıyorlar (bu hususta benim "Proletarische Sozialismus" adlı eserimin birinci bölümüne bakılabilir).

1. Gayeye uymaya göre (Zweckeinstellung) iktisat siyasetinin umumî ve ferdî sistemleri veya idealist veya realist ve materialist veya nominalist diyebileceğimiz sistemler mevcuttur.

Umumî (universal) iktisat siyasetinin maksadı "bütünün" refahını temin etmektir. Fakat bu, ancak onu mücerret bir fikir olarak aldığımızda bir mâna ifade eder: devlet, millet, şehir gibi. Bu siyaset idealist bir dünya görüşüne dayanmaktadır, yani ampirik üstü fikirleri tarihte realite olarak kabul eden bir dünya görüşü.

Adam MÜLLER'in ortaya attığı tip üniversal bir iktisat siyasetine has olan bir tiptir.

Ferdîyetçi iktisat siyasetinin gayesi ise fertlerin refahıdır: bir kaç, birçok ve bütün fertlerin refahı. Bu siyasette materialist - nominalist dünya görüşüne dayanır.

İktisat siyasetinin bu nevine "Liberalizm" ve proleter sosyalizm sistemleri pek uyar: "Sosyalist cemiyet herkese daha yüksek, müreffeh bir hayat sağlamak için teşekkül ediyor" (Bebel).

2. Vasıtalar seçimine göre de (Mittelwahl) : normativist bağlı, serbest ve serbest olmayan iktisat siyaseti sistemleri mevcuttur.

N o r m a t i v i s t iktisat siyaseti iktisadî durumun bir sisteme bağlı münferit hukuk kaidelerine tabi kılmaktadır.

"Kurulan nazariyenin başhca neticeleri şunlardır : kanunî bir devlette milletın başhca üç sınıfı birbirinin karşısında addedilir ve bu sınıflardan her biri muayyen adette faal unsurlardan ibarettir; her vatandaşa devlet memuruna olduğu gibi, memleketin bütün mahsul ve mamulâtından, onlara sarfettikleri emeğin açık karşılığı olmamakla beraber hisse sağlanır; bu maksatla bütün malların birbirine olan kıymeti ve malların para karşısındaki fiyatları tesbit ve idame ettirilir; bütün bunlar mümkün olduktan sonra malların yabancı memleketlerle olan doğrudan doğruya ticareti imkânsız hale sokulur."

Serbest iktisat siyaseti münferit iktisat teşekkülünün ihtiyarına kalmıştır. Bu siyaset fertlerin durumunu ceza hukuku bakımından sınırlandırır.

Bir de münferit "Manchesterlik" vardır.

Gayeye uyma ve vasıta seçme mütecanis durumda değildirler. Üniversal bir iktisat siyaseti daima iktisat hayatının normativist bir ayarlanması neticesinde vukubulur. Ferdietçi bir iktisat siyaseti gayesi uğrunda bağlı veya serbest bir iktisat düzeninden faydalanabilir. Bunu ispat için liberalizm ve (Proleter) sosyalizmin bu ferdietçi siyasetin vasıtalar seçimine muhalif, gayeye uyan sistemler gösterilebilir.

3. Muhtelif iktisat siyaseti sistemi esasını muhtelif gayelere uyma veya muhtelif vasıta seçimi teşkil eden bir sistemdir. Sistemin temeli şudur: Mevzuu bahsolan şey tarihteki iktisat siyaseti sisteminin tesirleri değil, daha evvelce gördüğümüz 1 ve 2 numara altında izah ettiklerimizdir.

Fichte'nin kapalı ticaret devleti böylece üniversal ve ferdietçi gayeleri birleştirmiş oluyor. "Bu devlet içinde herkes herkesin uşağıdır ve herkes herkesin olan mallardan hak ettiği hisseyi alır. Hiç kimse hususî surette zenginleşemeyeceği gibi hiç kimse de fakir düşmez. Herkese kendi mevcudiyeti ve bu suretle "bütünün" devamı garanti edilmiştir."

İdealist noktai nazara göre üniversal olduğu gibi ferdietçi gayeler de takip edilebilir. Materyalist bakımdan ise yalnız ferdietçi gayeler...

Eflâtonun Ütopyasının klâsik şeklinde vasıtalar seçiminin normativist ve natüralist noktai nazarlarının karıştığını görüyoruz: Eflâtuna göre yalnız yüksek ve asıl sınıflar için normativist bir teşekkül vardır, iktisat hayatında asıl faal olan (Banausenvolk) zanaatkâr tabakası için ise vasıtalar seçimi onların gidişlerinde tesadüfe kalmıştır.

Aşağıda tarihe mal olmuş veya olacak iktisat siyaseti sistemlerini göreceğiz: Bunların içinde pek sade olmamakla beraber muhtelif tiplere raslayacağız. Geçmişin iktisat siyaseti sistemlerinden bizim batı Avrupa iktisat hayatı için pek ehemmiyetli olan Şehir İktisadı, Markantilizm, Liberalizm'i anlatacağız.

II. Geçmişteki iktisat siyaseti sistemleri.

1. Ortaçağ şehirlerinin iktisat siyaseti.

Cemiyet şuurundan tabii bir sel halinde şehirlerin siyaseti olarak vasıflandırabileceğimiz tedbirlerin heyeti mecmuası çıkar. Bunların gayeye uymaları mahiyeti itibariyle umumîdir. (Universalistisch), vasıtalar seçimi ise onlar tarafından vücuda getirilen iktisat düzenini esasından bağlı bir iktisat düzeni haline getirir. Şehirleri inkişaf ettirenler önceleri

ister iktisat siyaseti tedbirlerini alan şehir beyleri, sonraları patriçi nesilleri ve nihayet pleb cemiyetleri olsun hepsinde daima aynı zihniyet vardı ve daima onlar için yabancı sayılan dış âleme karşı bir birlik halinde yaşayan ve bu birliği devam ettirmeğe karar vermiş olan küçük insan gruplarının masum egoizmine katlanmakta idiler.

Kendisine karşı hiç bir mükellefiyet yüklenilmeyen ve zati refah için obje olarak çalıştırılmaya gayret edilen yabancı, kendilerinden faydalı bir şey beklenilmediğinden elçilerine itimat edilmeyen yabancı idi.

Orta çağ şehirlerinin iktisat siyasetinde sunî bir sistem vücuda getiren normların ve yol gösterici kaidelerin gayesi şuydu: Bir bütün teşkil eden şehirlerin "iaşesini" temin etmek. Onun için bu sistemin 1. şehrin, her zaman ihtiyacından fazla miktarda mallara, yani erzağı muntazam tedarik edebilmek için müdebbir bir Tedarik Siyaseti (Zufuhrpolitik), 2. vatandaşların mallarının satışını sağlayan ustaca bir İhraç Siyaseti (Ausfuhrpolitik), 3. İstihsalın zanaat bakımından bünyesini emniyet altına alan bir Sanai Siyasetine (Gewerbepolitik) sahip olması iktiza ediyordu.

Birinci gaye için münakale ve ticaret hukuku altında toplayabileceğimiz bütün tedbirlerden faydalanılır. Bu, şehrin muayyen dolaylarında hareket eden her emtia kafilesini şehre getirip, ve bu suretle toplanan emtia yığınlarını hiç olmazsa birkaç gün şehirde tutup, sonra vatandaşların daha mevcut ihtiyaçlarını tatmin maksadiyle emirlerine âmade kılmak için lüzumlu hukuk kaideleri demektir. Şehirde oturanlar bu pazar hukukundan aldıkları kuvvete dayanarak civardaki zürradan "Mübayaa tekeli" ellerine geçirmişlerdir. Erzakların pazara gelmeden temellükü yasağı erzakların tekrar satılması maksadiyle satın alınması ve herhalde erzaklara taallük eden her türlü ticaret yasağı bu hukuk icbındandır. Müstehliklerin tüccarlara karşı menfaatlerinin korunması bu "Şuf'a hakkı —Einstandsrecht"na bırakılmıştır, yani bir tüccarın şehre getirdiği bir parti maldan (tüccar buna razı olmasa bile) bir kimsenin istediği kadar satın alabilmesi demektir. Bazan da tüccara müstehlikler ihtiyaçlarını temin ettikten sonra, mübayaa müsaadesi verilir v.s. Bu bütün malları açık pazarlarda satma mükellefiyeti satışa arz edilen malların fiyatlarının daha iyi takdir edilmesi içindir, bunun Pazar polis talimatnamesi mucibince daha bir çok faydaları vardır: meselâ, çürük malları satışa çıkarma, yüksek fiyat talebi yasağı, terazileri ve ağırlık ölçülerini kontrol v.s. Şehrin iaşesini muntazaman karşılamak, bilhassa hububat bakımından şehir namına buğday ambarları gibi tesisler inşa edilir ve buralarda hububat saklanır.

Şehir zanaatkârlarının mamullerinin sürümü olan ikinci gaye her şeyden önce bir nevi salâhiyet hukuku (Bannrecht) hükümlerine tabidir, bu şehrin uzak muhitlerinde her türlü zanaat faaliyetlerinin yasak edilerek "salâhiyetli" bölgeler ahalisinin ihtiyaçlarının şehir içindeki zanaat mamullerinden temin etmeye zorlamak demektir. Fakat şehir zanaatkârlarının mallarının sürümü (onlara bir inhisarın yardımı koşmadığı yerlerde) daha iyi imal imkânları hazırlayarak (ikame mallarını kullanma yasağı, karanlık basınca çalışmanın tatil edilmesi, ihraç edilecek malların resmî muayenesi) emniyet altına alınır. Bundan başka zanaatkârların şehir içindeki sürüm bölgeleri yabancı zanaat mamullerinin satışı mü güçleştirecek her türlü tedbirlerin alınmasıyla korunmuş olur.

Sinaî istihsalin ve zanaatin mevcudiyetini emniyet altına almak demek olan üçüncü gaye esnaf loncaları düzeninden faydalanır. Loncalar münferit zanaatkârları içine alan bir cüzütamdır. Pek yerinde söylendiği gibi loncalar bir şehirde aynı meslek sahiplerinin kurdukları bir birliktir ve zanaatkârlar loncaların inhisarı altındadırlar. Loncaların bir zanaat kolunun devamı ve faaliyeti için emirler isdar etme salâhiyeti vardır. Onların verdikleri emirlerin yöneltildiği başlıca hedef şu idi: her zanaatkâra diğerlerinin zararına genişleyip, zengin olmasına mâni olmak ve hepsine satış bölgelerinde müsavi surette iş görebilme imkânları verebilmek için faaliyetleri muayyen bir işletme çevresine (yani muayyen müşteriye) inhisar ettirilmiştir. Bu hedefe erişmek için şunlardan faydalanılmıştır :

a) Ham madde tedariki şartlarının bütün zanaatkârlar için müsavi tutulmasını gaye güden emirler. Bu emirler, hiç bir ustanın muhtaç olduğu hammaddeyi pazar günleri tayin edilen yerden başka bir yerde satın alamaması şeklinde olabileceği gibi, hammaddelerin fiyatlarının resmî olarak tayin ve buna herkes tarafından riayet edileceği, bir kimsenin satın alabileceği miktarın tahdit edilmesi, umumiyetle "başkalarından evvel yapılan her türlü mübayaaların (ihtikâr) yasak olması ve her zanaatkârın başkasının mübayaasına iştirâk hakkına (bir nevi şuf'a hakkı) malik olması şeklinde de olabilirdi.

b) İşletmenin genişlemesi ve istihsal miktarının tahdidi hakkındaki hükümler. Bu hükümler daha ziyade bir ustanın yanında çalıştırılabileceği işçi ve çırakların en yüksek sayısının tesbiti içindir. Bu tahditler işletmenin tabiatı icabı gayri kabili tatbik ise her birinin istihsal miktarını azalmasına ve büyük işletmeye doğru inkişafına mâni olmamak için vasıtalar kullanılır. Veyahutta nihayet her bir işletmenin muayyen bir zamanda elde edebileceği mal miktarı sarih olarak tayin edilir. Bu hal aynı

nevi mahsul çıkaran işletmelerde vardır, bilhassa dokumacılık sonra kürkçülük, debagat ve diğer zanaatlarda.

c) Gayesi mümkün olduğu kadar aynı zamanda ve aynı değerde müzayedeler tertip etmek olan hükümler. Buraya satışların nevi, yapılacağı yer ve zaman, loncaya dahil esnafın müşteri ve alıcılarını onarı uzaklaştırmak için konan yasaklar veya onun herhangi bir işi görememesi hakkındaki emirler dahildir. Loncaya dahil bir meslekdaşın işe devam etmesine mâni olan yasaklar da bu meyandadır.

2. Merkantilizm.

16 ncı yüzyıldan 18 inci yüzyıla kadar Avrupa devletlerinin iktisat siyasetini teşkil eden Merkantilizm de üniversal mahiyette bir iktisat siyaseti sistemidir, gayesi —bütünün refahı— olduğundan, ona ancak iktisat hayatını hukukî normlara bağlayarak ulaşmak ister.

Merkantilizm geniş bir yüzey üzerinde yayılmış bir “şehir iktisadı” siyasetidir. Bu siyasetin endişesi devlete tabi olan geniş ölçüdeki şahısların iaşesini temin etmektir. Ayrıca münferit iktisat sùjelerinin hakkı olan birtakım malların tedariki ve ticarî faaliyetlerin milli vahdet çerçevesi içinde cereyan etmesi fikrinden hareket eder. Vatandaşların iktisadî faaliyetleri umumun menfaatına hizmet etmeleri bakımından birtakım haklara sahiptir.

Şehir iktisat siyasetinin bu sert sisteminde prenslerin özel menfaatları pek önemli yer işgal ederler. Prensın iktidarda kalabilmesi için herşeyden önce paraya ihtiyacı vardır: iktisat siyasetinin bundan sonraki önemli vazifelerinden biri de prensın kasalarına para sokmaktır. Bunu sağlayabilmek için her şeyden önce memleketin produktif kuvvetlerinden istifade etmek lâzımdır. Produktif kuvvetlerin ortaya çıkmasına iktisat hayatına hâkim olmak isteyen kapitalizm inkişafının müessir olduğu zannedilmesi merkantilist siyasetin doğduğu zamana (16 ncı yüzyıldan 18 inci yüzyıla kadar) rastlar.

Şehir iktisat siyasetinin esasları prensliğin malî durumunu yükseltme gayretleri ve kapitalist iktisat sisteminin terakkisine çalışma gibi üç unsur yardımıyla şehir siyasetinden farklı olarak daha kuvvetli aktif bir çehre taşıyan ve böylece “iktisadî kalkınma” da inisiyatifin büyük kısmının hükümet dairelerine hasredilmiş olan merkantilizmin iktisat siyaseti kurulmuştur.

1. Besin siyaseti (Versorgungspolitik). Şehir ileri gelenlerinin gayreti istimal malları tedarikiyle şehrin iaşesini temin etmektir, böylece (denebilir ki) büyük devlet adamlarının en başta gelen gayreti buna münhasıridi. Ancien régime'in prenslerin kasalarına ve devlet hazinesine

para şeklindeki mübadele kıymetleri akıtma siyaseti, kendilerine tabi olan memleketlerden para getirmek suretiyle gerçekleşmekte idi. Paranın çoğalmasıyla memlekette kapitalizmin inkişaf edeceği ve bundan prenslik maliyesinin faydalanacağı, diğer taraftan bu sayede vatandaşların "gıda" larının temin edilmiş olacağı zannediliyordu. Emtia tedariki siyaseti, o halde bir devletin para tedariki siyaseti haline geliyor. Altının (daha evvelce gümüş) elde edileceği (ve kısmen de elde edilen) üç yol vardı: Alşimi, madenlerin işletilmesi ve ticaretin arttırılması. Ticaret muvazenesi (aktif saldo) kıymetli madenlerin ithali ile temin edilecekti. Son iki usul vasıtasıyla para ile bilâvasıta gıdalanma yanında daha başka vazifeler görmekle mükellef olan tamamiyle muayyen bir alış (Absatz) ve özel bir iç zanaat - ve ticaret siyasetine gidildiğinden onu ayrıca tetkik etmek mecburiyetindeyiz.

2. Sürüm siyasetin (Absatzpolitik), de hedef mümkün olduğu kadar sanayi mahsullerini memleket dışına çıkarmaktır. (bu biraz önce söylediğimiz aktif bir ticaret bilançosu kurmak gayesiyle olabileceği gibi, vatandaşların "gıdalarını" temin etmek maksadiyle de olur).

a) Bu gaye için şu vasıtalarından faydalanılır: İthalât ve ihracatın ayarlanması (memleket sanayisinin zengin ve ucuz ham maddelerden faydalanabilmesi için) ham maddeler üzerine yüksek ihracat gümrükleri, (yabancı sanayinin yerli sanayii mutazarrır etmemesi için) yabancı fabrika mamulleri üzerine yüksek ithalât gümrükleri konmuş ve ayrıca başta zikrettiğimiz sebeplerden dolayı ham madde ithalâtına ve memleket içinde imal edilen malların (yabancı memleketlerde satışını kolaylaştırmak için) ihracatına kolaylıklar gösterilmiştir.

b) Gemiciliğin yalnız yerlilere hasredilmesi, ve gemi inşaatına prim verilmesi: bu proteksiyonist gemicilik siyaseti Cromvell'in (1651) meşhur Navigation Act'da en ileri ve klasik şeklini bulmuştur.

c) Müstemlekecilğin yayılması ve ondan istifade: benim gibi, mutlak devletlerin siyasetine görünüşüyle ortaçağ şehirlerinin siyasetinin bir devamı ve tekâmülü olarak bakıldığı vakit bu devletlerin etrafını saran müstemleke bölgeleri (üzerlerinde hiç olmazsa ortaçağ şehirlerinin iktisadi nüfuzunun yayıldığı bölgeler) "bir toprak parçasına" benzetilebilir. O halde devlet şehrin yerine geçmiş ve müstemlekelerde toprak parçaları nasıl sömürülüyorsa o şekilde sömürülebilecek bir bölge yaratmıştır: bu suretle onlardan çıkan mahsulleri devlete yollamağa ve devletin mahsullerini de kabul etmeye icbar eder.

3. Merkantilizm iç zanaat—, ticaret— ve alış veriş siyasetinin vazifesi herşeyden önce memleketin produktif kuvvetlerini arttırmaktır. Bunu başarabilmek için aşağıdaki tedbirlere baş vurulur :

a) Münferit memleketlerdeki bir çok değişik zanaat teşkilâtlarını birleştirmek. Bu birleştirme zanaat hukukunun millileştirilmesi demektir. Buna devlet ya şehir veya loncanın yerine (murakabe— ve kontrol organı olarak) geçerek, yahutta loncaları millî cüzütlar haline getirmek ve nihayet yeni teşekkül eden zanaat branşları için millî loncalar kurmak suretiyle erişebilir.

b) Kısmen serbest olan münakale vasıtalarını arttırmak için alınan tedbirler. Devlet içinde serbest münakaleye mâni olan iç gümrüklerin kaldırılması müsbet neticeler vermiştir. Münakale vasıtalarının inkişafı isteniyorsa onları kendi inisiyatifine bırakmak lâzımdır. Bu suretle modern devlet kuvveti bilhassa memleketin kara ve su yollarının düzeltilmesine dikkat eder ve memleket içinde münakaleyi teşkilâtlandırmaya gayret eder. Devletlerin posta işletmeye başlamaları merkantilist iktisat siyaseti devrine rastlar.

Merkantilizm iktisat siyasetinin ihtiva ettiği üçüncü grup tedbirlerin gayesi :

c) Bütün bölgelere kapitalizmi yaymaktır. Ben bundan devletin iktidar vasıtalarını, iktisadî faaliyetlerini hususî şahıslara terk veya başlanan faaliyetleri rantabl ve daha fazla rantabl yapmak uğrunda kullanmasını anlıyorum. Daha isabetli bir tefrik yaparsak devletin iktidar vasıtalarının daha önce mevcut kapitalist kabiliyetleri arttırmak yahutta daha yeni inkişaf etmeğe başlıyan kapitalist menfaatleri yaymak ve nihayet bu menfaatlerin tohumlarını atmak uğrunda kullanıldığı söylenir. Devletin iktidar vasıtaları kısmen zanaatkâr loncalarının karşı gelme temayüllerine rağmen kapitalist iktisat nizamını gerçekleştirebilmek için kullanılmıştır. Kapitalizmin yayılması (çok kere) aşağıdaki sebeplerden ileri gelmiştir :

a) İmtiyaz ve tekel. Bunların esasını başkalarını muayyen bir iktisadî faaliyete bulunmaktan menetme fikri teşkil eder.

Merkantilist zamanların tekel şeklindeki imtiyazları bizim bugünkü ihtira şeklindeki imtiyazlardan ayrıdır. Birincisinde her imtiyaz mukavelesinde hükümet otoriteleri âmme (veya prenslik) menfaatini gözönünde tutar, bir icadın ihtirası ise hususî hukukun sahasına girer ve reddedilemez.

İnhisar hukukunun temelleri feodalizm fikrine dayanır. Kral bütün iktidara sahip olan kimsedir. Ve onun bahş ettiği hakların bir kısmını yine başkalarına devretmek mümkündür. Modern prensler de iktisadî faaliyetlerde bulunmayı muayyen kimselere hasredip diğerlerinden bunu esirgemişlerdir.

Bir şahsa veya bir korporasyona verilmiş olan tekel esas olarak her türlü kazanç getiren bir faaliyete taallük edebilir, meselâ: İstihsal tekelleri, ticaret— ve münakale tekelleri gibi. Tekel ya ebedî olarak yahut alanın ömrü veya muayyen bir sene müddetince verilir.

İstihsal tekelleri tabîî sanâî monopollerinde önemlidir. Bu tekel ya münferit korporasyonun bütün zanaat üzerinde kontrol tesis edebilmesi veya daha önce millî bir tekel ihdas edilmesi ve nihayet bir şehre veya bir toprak parçasına ait olan muayyen neviden emtia imal etme hakkını alması suretiyle verilir. Ticaret tekeli yalnız muayyen bir emtia cinsinin ticaretini yapmak için verilen bir imtiyazı veya yalnız muayyen bir semt veya muayyen bir memleket ile ticarî münasebetlere girişme hakkıdır. 17 nci ve 18 inci yüzyılların bütün deniz aşırı ticaret şirketlerinin hepsi bu şekilde bir coğrafya imtiyazına tabî idiler.

Bugünkü mânada imtiyaz vasıtasıyla gelecekteki sanayi veya başlamış olan ticaret veya münakale (çok kere birleşmişlerdir) için rekabet prensibi hâkim olduğu zamanlarda satışların dar çerçevesinde hiç bir yeri olmayan bir muvaffakiyet ihtimali veya teminatı sağlanmış olur.

Düzenleme, yani münferit şahısların iktisadî faaliyetlerinin devletin emir ve kontrolüne (nezaret) tâbî tutulması ilk defa merkantilizm devrinde bir sistem haline geldi. Bu düzenleme fikrinin hâkimiyeti mutlak devletlerin her şeye müdahalesine inkılâp tti. Esas fikirleri merkantilist iktisat politikasının hâkimiyeti sırasında yalnız mühim zanaat için muteber olmayan, bilâkis ehemmiyetli kısımlarda kapitalist sanayide genişleyen loncalarinkinden farklı değildi. Her şeyden evvel iyi evsafı sağlamak zanniyle sanayi mamulleri içinde resmî nezaret muhafaza edildi.

Bahsedilen fikirlerin klâsik şekli merkantilizmin büyük mümessili olan Colbert 1667 senesinde yapılan Fransız zanaat düzeni münasebeti ile şunları söylemiştir: *Nous désirons remédier autant qu'il nous est possible, aux abus qui se commettent depuis plusieurs années aux longeurs, largeurs, force et bonté des draps, serges et autres étoffes de laine et fil et rendre uniformes toutes celles de même sorte, nim et qualité, en quelque lieu qu'elles puissent être fabriquées tant pour en augmenter le débit dedans et dehors nostre royaume que pour empêcher que le public ne soit trompé.*

c) Prim verme usulü kapitalist iktisat sùjeleri müteşebbislerin zararlarını kapatacak şekilde çalışmaya teşvik için konmuştur. Bu maksatla devlet kasasında yekûnları bir hayli yüksek olan meblâğlar ödenmiştir. Bütün icatlara imtiyaz verilir ve himaye görmektedir. Kralın kasası pazarlarda herhangi bir icadı mükâfatlandırmak için hazırdır. Bu peşin nakdî yardımlardan başka büyük ölçüde —maddî - mânevî— lûtuflar da

vardır. bunlar vasıtasıyla teşebbüs faaliyetinin canlandırılacağı umulur. Savary, Dictionnaire (Manufacture)' inde bu lûtufların en önemlilerini saymıştır, verdiği listeden, devlet adamlarının genç kapitalizmi ayakta tutabilmek için nasıl yardımlar yaptıklarını anlamak mümkündür. Kendisine itimat edilen bir müteşebbis: irsî azılgadilikler (en önemlisi budur), yabancıların uyrukluğa alınma izni, senelik pansiyonlar, kendisi, akrabaları ve işçileri için yapılar (binalar), "Committimus", zanaat kontrolundan muafiyet vs...

Merkantilizmin iktisat siyaseti belki bütün memleketlerde aynı seyri takip etmemiştir. Fakat o yüz yılda yaşamış olan devlet adamlarından Cromwel, Colbert ve Friedrich M. memleketlerini idare ederken hep bu fikirden hareket etmişlerdir. Bu siyaset devlet zihniyetinden doğmuş hedefi belli iktisadî vakıaları düzenleyen son büyük siyasettir. Bunu takip eden devirlerde bu siyaset ile mukayese edilecek bir de zanaat bakımından kıymeti olmayan Kazanç (—Kraemer) siyaseti gelir.

3. Liberalizm .

Şimdiye kadar görülen iki iktisat siyaseti sisteminin aksine Liberalizmin hedefi ferdiyetçiliktir. Bu iktisat düzeninde fertlerin iradesinin mühim rolü vardır.

Ekonomik liberalizm 17 nci yüzyıldan beri materialist - nominalist metafizik esasa dayanan başlıca Avrupa devletlerinde ve 17 nci asırda büyük tabiat ilimlerinin keşfiyle hızlanan umumî bir devlet - ve cemiyet anlayışının unsurunu teşkil eder. Bu "daiirelerin âhengi" nazariyesini cemiyete tatbik eden ve içtimai münasebetlerin tabii bir nizama (ordre nature) tâbi olduğuna ve bunun cemiyet unsurları olan —münferit unsurlara — münferit şahıslara— tam bir hareket serbestisi tanıdığı takdirde gerçekleşeceğine inanan sosyal bir Newton'izm idi.

Ekonomik liberalizm merkantilizmin vurduğu zincirleri kırmaya uğraşan, kapitalizme uyan bir ideolojidir ve bu suretle büyük pratik bir çığır açmıştır. Bu ideoloji 19 ncu yüzyılda devletler arasındaki münasebetlere hiç olmazsa bir müddet hâkim olmuş bir iktisat siyaseti sistemidir.

Esasları şunlardır :

Her türlü içtimai tesanüt bağları bertaraf edilecek, fertler birbirleriyle yalnız içtimai mukavele mucibince münasebette dirler. Onlar birbirlerine yalnız menfaat bakımından bağlıdır lar, yoksa his veya sempati ile değil. Fertler arasında menfaat başta gelir ve cemiyetteki bütün münasebetler buna göre düzenlenir.

Sosyal refah fertlerin refahının toplamıdır. "Liberalizm için devletin başlı başına bir kıymeti yoktur, o cemiyetin hukuk düzenini koruyan bir jandarmasıdır". Bu hal daha evvelki zamanlarda bilinmeyen âmme hukuku ile hususî hukukun kesin olarak birbirinden ayrılmasına sebep olmuştur: İnsanın vatandaş olarak faaliyette bulunması, bilhassa iktisadî faaliyetleri hususî hukuk sahasına girer. Böylece iktisat hayatının hukuk düzeni, kendisine hiçbir kuvvetin karşı duramayacağı bir sübjektif hukuk sistemi içinde ayrılmıştır. İktisat hukuku, münferit iktisat süjelerinin iradî hareketleri mümkün olduğu kadar serbest bırakmaktadır : İktisat hukuku ferdî hürriyet hukukunun bir sistemi olmuştur. Bu sistem aşağıdaki unsurları ihtiva eder :

I. Kazanma hürriyeti : Dar mânada "zanaat hürriyeti" olarak vasıflandırılır. Herkes istediği gibi ne şekilde, nerede, ne zaman iktisadî faaliyette bulunabileceğine karar verebilir. Zanaat inhisarı sistemi, lonca düzeni, ticaret—, yollar— mil (Meilen)—, şuf'a hukuku hakkındaki ortaçağ yasaması vs. buna tezat teşkil eder.

II. Akdî birleşme hürriyeti: Buna mukavele hürriyeti de denir; her iktisat süjesinin serbest iradesinin malların veya hizmetlerin ne şekilde ferağ edileceği hususunda başka birinin iradesiyle birleşmesidir. Bu hürriyet ayrıca serbest alım - ve satımın, serbest kira - hasılat kirası - karz mukavelesinin ve hattâ serbest ücret mukavelesinin teminatını ihtiva eder. Nizamnameler, alım fiyatları ve resmî olarak tesbit edilmiş ücretler, faiz yasakları, iş verenin çalıştırılabileceği yardımcılar sayısının tahdidi v.s. buna tezat teşkil ederler.

III. Faaliyet yerlerinin istenildiği vakit değiştirilebilme hürriyeti, bir nevi gezgincilik hukuku.

IV. Mülkiyet hürriyeti : İstihlâk mallarında, istihsal vasıtalarında, menkullerde veya gayri menkullerde vardır. Bu hürriyete sosyalist düzeni pek çetin bir tezat teşkil eder; mülkiyetin "bağlılığını" ve mülkiyete bir resmiyet (Amtsqualitaet) tanıyan ön kapitalist hukuk düzeni esas bakımdan başka zemine dayanmaktadır. Mülkiyet hürriyeti aşağıdaki münferit hürriyetleri ihtiva eder :

1. Mülkiyetten istifade hürriyeti, bir şeye malik olan kimseye onun üzerinde istediği gibi tasarruf etme salâhiyetini verir. Mülkiyet hiç bir mükellefiyet altında değildir. Pratikte bu, bir malikin sahibi olduğu şeyi ister istihlâk veya istihsal malı (vasıtası) olarak dilediği gibi kullanabilmesi demektir: meselâ, bir arazi sahibi topraklarını tarla olarak kullanabileceği gibi park veya koşu sahası veya av mıntakası olarak da kul-

lanabilir; şehir içinde bir arsa sahibi arsası üzerine bina inşa etmeye zorlanamaz.

2. Temlik (Veraeusserung) hürriyeti.
3. Borçlanma (Verschuldung) hürriyeti.

V. Tevarüs (Vererbung) hürriyeti. Malikin malları ve borçları üzerindeki tasarruf salâhiyeti ölümünden sonraya da şamildir; böylece ferdi menfaatler korunarak, hukukun ilerlemesinde bir hamle teşkil eder.

VI. Müktesep hususî hakların korunması. Bu suretle ferdin iktisadî menfaat sahası aynı şekilde ebedileştirilmiş olur: şahsî menfaatlere ölümsüzlük sağlanır: ferdin iradesinin topluluğun iradesi karşısındaki üstünlüğü katî olarak kabul edilir.

19 uncu yüzyılda bu fikirleri gerçekleştirmek için daha önceki iktisat siyaseti sistemlerinden yadigâr kalan bağılıklardan kurtulma maksadıyla yasama ve idare tedbirleri alınmıştır.

Ziraatte eski ziraat usullerinin bertaraf edilmesi mevzuubahistir. Bu da şu şekilde olabilirdi :

1. Ferdî iktisadın müşterek mülkiyetten ayrılması, köleliğin, el - ve ayak işçiliğinin, vergi mükellefiyetinin bertaraf edilmesi.
2. Ferdî iktisadın köy cüzütamından ayrılması (Heraushebung aus dem Dorfverbande), tarlada mecburî çalışmanın kaldırılması, suistimalerin önüne geçilmesi, arazi parçalarının birleştirilmesi,
3. Mülkiyet imtiyazlarının bertarafı (derebeylik malikânesi v.s.).

Zanaat istihsali sahasında şehir iktisadı ve merkantilizmin doğurduğu zorlukların önüne geçmek için :

1. Lonca teşkilâtının kaldırılması,
2. İmtiyazların önüne geçilmesi,
2. İmtiyazların önüne geçilmesi,
3. Ayarlamının bertarafı.

Ticaret ve münakale sahasında malların tedavülüne mâni olan tahditlerin kaldırılması mevzuubahistir.

Bu son hedefe hiç bir zaman varılamamıştır. 1860 senesinde milletler arasında "Serbest Ticaret" yapılmak istenmiştir. Bu teşebbüs akîm kalmış ve 1870 senesinde bütün devletlerin (İngiltere müstesna) hepsi yine himayeci gümrük sistemine dönmüşlerdir.

Esasları her yerde aynı olmakla beraber liberal yaşama (Gesetzgebung) çalışmaları muhtelif memleketlerde başka şekillerde gerçekleşmiştir. Bu gerçekleşme şekillerini üç tipe irca edebiliriz: İngiliz, Fransız ve Prusya - Alman.

1. İngiliz tipi. Bağılıktan kurtulma şekil itibariyle kendiliğinden —enstitüyonların yavaş yavaş eskimesi suretiyle— vukubulmuştur. İngilterede esaret ve kölelik bu güne kadar herhangi bir kanun ile kaldırılmış değildir. Kurtarma işine daha evvel başladığından İngiliz tipi maddî (maddî) olarak vasıflandırılabilir; filhakika kölelik ve esaret daha 16 ncı asırda kaldırılmış ve 17 nci asırdan beri imtiyaz ve müdahale sistemine nihayet verilmiştir. Daha evvelce bahsedildiği gibi İngiliz iktisat siyaseti milletlerarası mal mübadelesinde serbst ticarte dayandığından diğer devletlerdeki sistemlerden ayrılır. (1840 senesinden beri) İlerde göreceğimiz gibi bir zamanlar İngiltere de merkantilist bir dış politika gütmüştür.

2. Fransız tipi. Tiyatrocu insanların karakteri gibi kuvvetli, dramatik bir gelişme gösterir. Reform yolunda TURGOT'nun kurtarma işine başlamasına rağmen, buna "büyük ihtilâl" devam etmiştir : 4 Ağustos gecesi insan hakları beyannamesinin neşri! Doktriner tabii hukuk nazariyeleri! Mevzuu itibariyle Fransadaki liberal yasama ileri bir radikalizm ile karakterize edilebilir: Code Napoléon liberal hukuk fikrinin en ziyade hâkim olduğu bir kanun kitabıdır. Reformların başlangıç noktaları yukarıda tayin edilmiştir.

3. Prusya - Alman tipi. Bu tip katî şeklini reform yasamasının geçtiği bürokratik - kanunî (—legal) yolda bulmuştur: "Fransız ihtilâlinin aşağıdan yukarıya doğru yaptığı şeyi biz yukardan aşağıya doğru yapmak mecburiyetindeyiz" (Hardenberg). Prusya - Alman reformu nisbeten ağır bir şekilde tamamlandığından —19 uncu yüzyıldan sonra— hususiyetlerde pek ağır ortaya çıkmıştır. Stein ve Hardenberg'in başlamış oldukları toprak reformu (1807 - 1811 senelerinde) bir daha akamete uğramış ve ancak esas olarak 1850 den beri ele alınmıştır. 1810 da konmuş olan zanaat hüriyeti - (Gewerbefreiheit) tekrar kaldırılmış ve 1860 senesinden beri (maden işletme serbestisi - 1865 -, umumî Alman zanaat düzeni - 1876-) yine konmuştur. Ticaret ve alış - verişin iç gümrük tahditlerinden kurtulması Gümrük Birliği (—Zollverein 1833) nin kurulmasına rastlar. Almanya liberal iktisat siyasetinin esaslarını ilk terkeden ve aşağıda zamanımızın iktisat siyaseti olarak vasıflandırabileceğimiz iktisat siyaseti sistemini kuran ilk devlettir. Şimdi bunu inceleyelim.

III. Zamanımızın İktisat Siyaseti.

Zamanımızda muayyen bir iktisat siyaseti sistemi mevcut olmadığından, ondan bahsedecek değilim. Bugünkü iktisat siyaseti tedbirleri yüksek ve idareci bir fikrin mahsulü değildir, bundan dolayı hiçbir vahdet göstermezler. Bugün iktisat siyasetine hâkim olan esasların devlet

adamlarının kararlarının “müşterek” sistemi olarak izhar edildiği veya dahilî âhenksizliğin bir ifadesi olduğu söylenemez. Usuller (esaslar) - terki-binden şimdi şu anlaşılıyor : Bugün iktisat siyaseti üniversal olduğu kadar ferdiyeteçi olarak kurulmuştur. Serbest rekabet prensibini tanı-makta, fakat iktisat hayatının ayarlanmasından da korkmamaktadır. Buna Neo-merkantilizm de denilebilir. Görüş haksız değildir. Devletlerin birbirleriyle olan iktisadî münasebetleri merkantilist iktisat siyasetinin hâkim olduğu devletler arasındaki münasebetlere benzemektedir. İç İktisat siyasetinde de benzer noktalar vardır. Bugünkü iktisat siyasetinin önemli noktalarına atılacak bir nazar bunu teyid edecektir.

Daha önce temas ettiğim gibi 19 uncu yüz yılda Avrupa devletleri-nin dış iktisat siyaseti kısa bir zaman için başı boş kalmıştı: serbest tica-ret fikirleri kendisini hissettirmeye başlıyordu. Nitekim 1860 ve 1870 senelerinde bir çok devletler derece itibariyle farklı serbest ticaret sis-temlerine geçmişlerdir. Fakat 1870 senesi sonunda devletler yine kendi menfaatleri icabı, devletin her türlü muamelelerinin kendi toprakları üzerinde görülmesini istemişler ve bunun için de müstakil, millî bir ikti-sat bölgesi fikrini zihinlerine yerleştirmişlerdir. Siyasî tedbirlerdeki bu tebeddüllerin hemen neticeleri muhtelif sahalarda görüldü.

1880 senelerinde İngiltere müstesna bütün devletler ticaret siyaset-lerinde himayeci gümrük esasını kabul ettiler, bunun sebebi devletlerin birbirlerini taklit etmeleridir.

Bundan sonra 1880 senesinde müstemlekecilik siyasetinde yeni bir safha açıldı: İngilizlerin cenubî Afrikayı işgal etmelerinden sonra onu, Almanların bir kısım Afrika topraklarını ele geçirmeleri, Tunusun ve Tonkinin Fransızlar tarafından işgali, İtalyanların Assab ve Massavayı ilhak etmeleri, habes harbi v.s. takip etti.

Nihayet büyük devletlerin müstemlekeleri olmayan yerlerde “men-faat sahaları” elde etme gayretleri bariz bir şekil aldı; yani medenî ol-mayan insanların üzerinde oturdukları bu topraklar, iktisadî sahalarda (sermaye yatırma, devlet kurma v.s.) muayyen faydalar sağlayacak şe-kilde büyük devletlere bağlanması meselesi. Bu zamanlarda birçok Av-rupa ve Avrupa dışı halk yığınlarının “Mısırlılaştırılmaları” ve “Balkan-ılaştırılmaları” devri başlamıştır.

Bütün bu genişleme gayretlerinin hepsini emperyalizm adı altında toplayabiliriz.

Emperyalizmin inkişafında büyük rolü olan ve gümrük siyaseti ba-kımından “serbest” ticaret esasını kabul etmiş yegâne devlet İngiltere-dir. Devletlerin iktisat siyasetlerinde kabul ettikleri istikameti salâhi-yettar iktisat süjelerinin özel menfaatlerinde de görüyoruz. Din siyaseti,

nüfus siyaseti ve devlet siyasetini icabettiren modern emperyalizm gibi bir olayı, kapitalist menfaatlere ve yalnız buna hizmet etmek maksadıyla ortaya atılmış bir siyaset olarak kabul etmek ne kadar mantıksız ise, emperyalizmin diğer taraftan devletlerin dış siyasetlerinin teşekkülünde iktisadî menfaatlerine uygun düştüğünü kabul etmek o kadar makuldür.

Son inkişaf devresine giren kapitalizm dünya üzerine yayılabilmek için başlangıcında olduğu gibi devletin iktidar vasıtaları tarafından desteklenmesini beklemiştir. Parola yine şu idi: Ne kadar devlet varsa, o kadar da kapitalizm olmalıdır! Fakat devletlerin müstakil hareket temayülü bunu yukarda işaret ettiğim neo-merkantilist siyasete sürüklemiştir.

Zamanımızın iç iktisat siyaseti umumiyetle modern iktisat siyasetinin alâmeti farikası olarak vasıflandırabileceğim yüksek dereceli bir —usuller terkibidir—. Müşahede ettiğimiz şey liberalizm esaslarına göre aslen tabii olarak teşekkül etmiş bir iktisat hayatının normatif şekle tebdili vetiresidir. Bu vetireye birkaç insan neslinden beri başlanmış fakat son senelerde biraz daha hız verilmiştir. Güdümlü iktisat sistemini serbest -alışveriş iktisadî haline getirmeye yeni olarak Sosyalistleştirme denmektedir. Tabir yenidir, fakat vakıa eskidir. Bunu Avrupa iktisat siyasetinin son zamanlarda geçirdiği safhalardan öğreniyoruz :

“Sosyalistleştirme” kavramının mevzuu şudur : kelimenin umumiyetle mânası sosyalistleştirme komisyonunun da pek iyi ifade ettiği gibi, insan cemiyeti lehine plânlı olarak ifa ve kontrol edilen millî iktisat muvacehesinde yapılan bir hareket.

Sosyalistleştirme neveleri şunlardır :

1. Tam sosyalistleştirme (Vollsozialisierung). Bir milletin bütün iktisat hayatının kaidelere bağlanması, rasyonelleştirilmesi, iktisadın entansif ve ekstansif müstakil düzeni demektir. Bu düzen, Rusyada komünist denemelerinin muvaffakiyetsizliğe uğramasıyla pratik önemini kaybetmiştir.

2. Münferit sosyalistleştirme. (—Durchsozialisierung), yani bir iktisat dalının (iktisat sahasının) tamamen sosyalistleştirilmesi, kısmen entansif sosyalistleştirme.

3. Kısmen sosyalistleştirme (Teilsozialisierung), yani iktisat hayatının ekstansif ve entansif olarak sosyalistleştirilmemesi.

Sosyalistleştirme deyince, mevzuubahs olan bu (kısmen sosyalistleştirilmedi) ve düşünüldüğünden daha umumîdir. Biz çok uzun zamandan beri sosyalistleştirme denemesi (vetiresi) içinde bulunuyoruz. Her hangi bir iktisadî vakıa hakkındaki âmme namına kontrol tedbirleri bir sosyalistleştirme faaliyetidir. Liberalist fikirlere göre kendi halinde bırakılmış bir iktisadın normatif esaslara göre idare edilmesi bunu gösterir.

Bu sebeplerden biz sosyalistleştirme vakıalarını çok defa olduğu gibi, yalnız istihsal sahasında değil, aynı zamanda istihlâk ve inkisam sahasında arayacağız.

Şunları tefrik edebiliriz :

1. İstihlâkin sosyalistleştirilmesi, satılığa çıkarılan emtialar üzerindeki resmî teftiş ve kontrol, gıda - ve zevk maddeleri kontrolü, alkol yasağı, tütün yasağı, buna benzerler. Devlet beni istediğim gibi ve istediğim şekilde istihlâk ettirmiyor, tamamen şahsî olan bu istihlâke karışıyor.

2. İnkisamın sosyalistleştirilmesi; elde edilen malların mevcut bir plâna göre dağıtılması: Mesken dağıtımı, emtianın rasyonlaşması, fiyatlar üzerindeki nark, sosyal siyaset maksadiyle vergi alınması, madenlerin devletleştirilmesi, devlet sigortalarına yazılma mecburiyeti v.s.

3. İstihsalin sosyalistleştirilmesi iki mânada kullanılır: Mevzuu bahis olan **ya** esas bakımdan teşebbüs şeklindeki hususî iktisadın ayarlanması veya ona tesir edilmesi, bu da sarihtir: iktisadî kontrol için işletmeleri kapatmak, **ya** zımnîdir: işçileri koruma hakkında kanunlar, hammadelerin rasyonlaştırılması, merde ve nelerin istihsal edildiğinin tesbiti v.s., **yahutta** teşebbüs şeklindeki iktisada son verilmesi (dar mânada sosyalistleştirme), yani hususî iktisat teşkilâtı yerine iktisat şeklindeki bir düzenin ikame edilmesi. Dar mânadaki bu sosyalistleştirme de muhtelif şekiller gösterir. Buna yalnız işletmelerin devletleştirilmeleri, "esnaf cemiyetleri" gibi işletmelerin muayyen cüzütamlar içine sokulması değil aynı zamanda resmî kontrol altında sendikaların kurulması veya hususî teşebbüs ile âmme teşebbüslerinin müşterek çalışmasını sağlayacak teşebbüsleri kurma da dahildir Bu muhtelit - âmme teşebbüsleri iktisadî teşkilâtın istikbal vadeden tipidir: zamanımız iktisadına bariz vasfını veren muhtelit şekilli teşebbüsler de bu tip içindedir.

Almanyada kömür iktisadının ayarlanması 23.3.1919 tarihli kömür iktisadî kanunu vasitasiyle yapılmıştır (1919 senesinin Ağustos ayında yürürlüğe girmiştir). Buna göre mecburî olarak kömür sendikaları kurulmuştur. Kömür istihsal edenlerin meydana getirdikleri topluluklar cüzütamlara ve bunlar da büyük birliklere inkilâp etmişlerdir. Kömür iktisadî devletin kontrolü altına alınmış ve devlet kömür idaresi tarafından tanzim edilmiştir. İşverenler ve maden işçileri, müstehlikler mümessilleri ve ilmî mütehassısların hepsi bu idareye bağlıdır ve fiyatların tesbiti ve teslim şartlarının tayininde bu idare salâhiyetlidir. Devlet iktisat nazırının veto hakkı vardır.

Bibliyografya : I. için Max WEBER, der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik. 1895. OTHMAR SPANN, der wahre Staat, 1912. W. von MOELLENDORF, Von Einst zu Einst. H. DIETZEL, Beitrage zur Geschichte des Sozialismus und Kommunismus. Alman cemiyet iktisadı hakkında Fritz, J. G. Fichte, Freiherr von Stein, Friedrich LIET, Fürst Bismarck, P. de Lagarde 1920. Benim "Proletarische Sozialismus" ikinci cild, 1924.

II. için Şehir iktisat siyaseti ve merkantilizm hakkında, benim "Moderne Kapitalismus", bilhassa cilt 2. Bölüm II. 23, 24, 25, 27. İktisadî liberalizm hakkında: A. SCAARFFLE, Kapitalismus und Sozialismus. 1870. 5. ve 7 nci konferanslar. G. v. SCHULZE-GAEVERNITZ, Britischer Imperialismus und englischer Freihandel. 1906. A. WAGNER, Grundlegung der politischen Ökonomie. Jul. BECKER, das deutsche MANCHESTERTUM./1907. E. von PHILIPPOVICH, die Entwicklung der wirtschaftspolitischen Ideen im 19. Jahrhundert. 1910. I. L. MISES, die Gemeinwirtschaft 1922.

III. için ERİCH MARCKS, die imperialistische Ideen in der Gegenwart. 1903. Imperialismus. Beitrage zur Analyse des wirtschaftlichen und politischen Lebens der Gegenwart. W. BORGİUS'un, Eine Sammlung von Gutachten, 1905. Friedjung, Das Zeitalter des Imperialismus. (Üç cilt) 1919. Friedrich Lenz, Macht und Wirtschaft. 1916. G. v. SCHULZE-GAEVERNITZ (II. için zikredilen eserler). Jos. SCHUMPETER Zur Soziologie der Imperialismus. 1919. Benim "Wirtschaftsleben im Zeitalter des Hochkapitalismus" 1927. W. RATHENAU, Die neue Wirtschaft, 1918. Der Aufbau der Gemeinwirtschaft. Devlet iktisat nezaretinin 7. Mayıs 1919 tarihli muhtırası. Bu hususta: RUDOLF WISSEL ve WICHARD von MOELLENDORF, Wirtschaftliche Selbstverwaltung. 1919. Sosyalistleşirme komisyonunun zabıtları. 1919 K. BÜCHER, Die Sozialisierung. 2 nci bası. Regensburg'daki sosyal siyaset cemiyetinin tetkikleri. 1919. (E. LEDERER, Th. VOGELSTEIN, FR. EULENBURG, L. V. MISES'in verdikleri malûmatlar).

İÇİNDEKİLER

- Çiftliklerde yapılan angarya iktisadi S. 22.
- Dünya iktisadı S. 9.
- Emperyalizm S. 56.
- Entansite işletmelerin entansif olarak çalıştırılmaları S. 37.
- Fabrika. S. 14.
- Fusion S. 46.
- Gıda, gıdalanma S. 20.
- Hususî iktisat S. 9.
- İhtisaslaşma S. 42.
- İktisat (Kavramı) S. 1.
- İktisat hayatındaki zihniyet S. 15.
- İktisat hayatının teşkilâtlandırılması S. 31.
- İktisat hayatının ayarlanması S.3,48.
- İktisat hayatının sistemleştirilmesi S. 5, katî prensip.. 6., istihsal tarzına.. 10., satış yolunun uzunluğuna. 13., iktisat sistemi yardımıyla sistemleştirme. S. 15.
- İktisat devreleri S. 28.
- İktisat düzeni S. 15.
- İktisat işletmesi. S. 39.
- İktisat siyaseti sistemleri S. 48.
- İktisat sistemi fikri 15, tipleri 16, tarihî iktisat sistemleri, tarihteki iktisat sistemleri 28.
- İşletme, (kavramı) 4, işletme teşekkülünün genel esasları S. 31. şekilleri 32, ziraatta 36, sanayide 37, ticarete 38.
- Kapitalist iktisatta 39.
- İşletmelerin tasarruflu olarak idaresi S. 4.
- İhtisaslaşma S. 42.
- İmalâthane S. 37.
- Kapitalizm, 26.
- Kapitalist teşebbüs S. 41.
- Kartel S. 46.
- Kombinasyon (müşterek çalışma) S. 43.
- Kooperasyon, S. 32.
- Liberalizm S. 54.
- Lonca teşkilâtı S. 50
- Makinalaşma S. 44.
- Maîseti temin endişesi S. 2.
- Millî iktisat S. 7.
- Neo-merkantilizm S. 56.
- Orta çağ şehirlerinin iktisat siyaseti S. 4.
- Oike iktisadı S. 20
- Sosyalistleştirme S. 57.
- Sosyalist iktisat sistemleri S. 25.
- Şehir iktisat siyaseti 49.
- Taylorizm S. 45.
- Teknik S. 19.
- Temerküz S. 44.
- Tröst S. 46.
- Zanaat S. 22.
- Zamanımızın iktisat siyaseti S. 56.
- Ziraat işletmeleri şekilleri S. 36.